

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra bohemistiky

**Zvíře versus člověk: přenesená pojmenování zvířat v češtině
a francouzštině**

An animal versus a human: animal names with figurative
meaning in Czech and in French

Magisterská diplomová práce

Bc. Tereza Chromečková

Česká filologie – Francouzská filologie

Vedoucí práce: Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.

Olomouc 2020

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto magisterskou práci vypracovala samostatně pod odborným vedením Mgr. Dariny Hradilové, Ph.D. a uvedla v ní všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne 20. dubna 2020

.....

Bc. Tereza Chromečková

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala Mgr. Darině Hradilové, Ph.D. za cenné rady, vstřícný přístup a metodickou pomoc při psaní této práce. Poděkování patří také doc. Mgr. Jaromíru Kadlecovi, Dr. a Mgr. Samuelu Henrimu Bidaud, Ph.D. se kterými jsem konzultovala část práce věnovanou francouzským lexémům.

Bc. Tereza Chromečková

Obsah

0	Úvod.....	7
1	Lexikální význam	9
1.1	Sémantické rysy významu slova	10
1.2	Obsah vědomí a jazyková forma při konstrukci lexikálního významu	11
1.3	Lexikální význam a jeho vztahy.....	14
1.4	Lexikální význam polysémických lexémů	15
1.4.1	Centrální význam polysémických lexémů	16
2	Lexikální jednotka a její lexikografický popis	17
2.1	Sémantický popis a analýza lexémů.....	17
2.2	Sémantické posuny lexikálních jednotek	19
2.3	Slovníková definice	20
2.4	Lexikografické zpracování některých jevů	21
2.4.1	Polysémie	21
2.4.2	Expresivní výrazy.....	22
2.4.3	Frazeologická spojení.....	23
3	Expresivita	24
3.1	Typy expresivity	25
3.2	Vznik významů adherentně expresivních a modely přenosu pojmenování	27
3.3	Přesuny pojmenování mezi specifickými oblastmi	28
3.4	Zhrubělé výrazy	29
3.4.1	Nadávký	31
3.4.2	Teorie méněcennosti	32
4	Frazeologie	33
4.1	Frazém vs. idiom	34
4.2	Typologie frazémů	34
5	Kognitivní lingvistika.....	35
5.1	Jazykový obraz světa.....	35
5.2	Kognitivní lingvistika a význam	36
5.3	Kognitivní kategorie a prototyp	37
5.3.1	Prototyp a pojem	39
5.3.2	Prototyp a stereotyp.....	39
5.3.3	Různá pojetí stereotypů a jejich funkce	40
6	Kognitivní lingvistika a procesy mapování.....	42

6.1	Metafora	42
6.1.1	Metafora a kultura	44
6.1.2	Typy metafor	44
6.2	Metonymie.....	46
6.3	Skládání/křížení	47
7	Metodologie práce a její cíle.....	47
8	Kvantitativní analýza.....	50
9	Klasifikace excerpovaného materiálu	52
9.1	Rozdělení podle struktury významu	52
9.1.1	Primární význam se zároveň užívá přeneseně	52
9.1.2	Přenesený sekundární význam	53
9.1.3	Přenesený terciární význam	54
9.1.4	Význam zvíře v jiném než primárním významu	55
9.1.5	Monosémické lexémy zapojující se do frazeologických spojení.....	57
9.1.6	Adjektivní deriváty.....	58
9.2	Zoapelativa v nových kontextech.....	59
9.2.1	Přenos na základě vnější podoby	60
9.2.2	Přenos na základě vnitřní souvislosti	62
9.2.3	Pohybová aktivita.....	65
9.2.4	Další znaky	66
9.2.5	Zhrubělé výrazy, nadávky a hanlivá pojmenování	67
9.3	Nespecifické výrazy	68
9.4	Názvy zvířat a jejich derivátů v gastronomii.....	69
9.5	Přísloví a pořekadla	70
9.5.1	Přísloví	70
9.5.2	Pořekadla.....	71
10	Komparace excerpovaného materiálu s francouzštinou	71
10.1	Přenos na základě vnější podoby.....	71
10.1.1	Vzhled	71
10.1.2	Tělesný vzrůst a s ním spojené vlastnosti	73
10.1.3	Zbarvení	74
10.2	Přenos na základě vnitřní souvislosti	77
10.2.1	Kladné charakterové vlastnosti	77
10.2.2	Záporné charakterové vlastnosti	79
10.3	Pohybová aktivita	83

10.4	Další znaky	84
10.5	Zhrubělé výrazy, nadávky a hanlivá pojmenování.....	86
10.6	Prísloví a pořekadla	87
11	Závěr.....	90
	Anotace.....	92
	Resumé	93
	Seznam literatury	94
	Elektronické zdroje.....	97
	Seznam zkratk	98
	Seznam příloh.....	99
	Přílohy	100
	Příloha č. 1: Tabulky a grafy	100
	Příloha č. 2: Seznam zooapelativ	102
	Příloha č. 3: Významová struktura analyzovaných lexémů.....	106

0 Úvod

Lidé odjakživa vnímají zvířata kolem sebe, pozorují jejich vzhled, stavbu těla, pohybové schopnosti i chování v přírodě a často u nich spatřují paralely s lidským světem v mnoha ohledech. Na základě svých zkušeností používají názvy zvířat také k označení jiných skutečností a k jednotlivým živočišným druhům zaujímají určitý postoj, vnímají je pozitivně či negativně. Pojmenování zvířat proto tvoří také bohatý zdrojový materiál pro vznik frazeologických spojení, podobně jako například názvy částí lidského těla.

V předkládané diplomové práci se zaměříme na významovou strukturu pojmenování zvířat v češtině a ve francouzštině. Výchozí materiál představují česká zooapelativa, která podrobíme kvantitativní i kvalitativní analýze. Pozornost bude věnována zejména lexémům, které se kromě označení zvířete užívají přeneseně jako pojmenování jiných objektů či skutečností. Ukážeme, jaké postavení zaujímá přenesený význam ve významové struktuře polysémických lexémů a stanovíme počty slov s obrazným primárním, sekundárním, případně jiným významem. U přenesených významů popíšeme, jaké modely přenosu se při jejich vzniku uplatňují, a následně identifikujeme významy expresivní. Kromě slov s více než jedním lexikálním významem do analýzy zahrneme také monosémické lexémy, jež se vyskytují ve frazeologických spojeních s animalistickým komponentem, a jejich význam se tedy rovněž užívá obrazně. V dalších kapitolách vybrané lexémy roztřídíme do tematických skupin podle společných znaků, na jejichž základě se jednotlivé významy přenášejí do jiných oblastí. Následně budeme excerpaný materiál porovnávat s francouzskými lexémy označujícími zvířata. Toto srovnání by mělo ukázat kulturně podmíněné shody či rozdíly ve vnímání jednotlivých druhů zvířat v obou jazycích.

Praktická analýza excerpaného materiálu, jež je stěžejním cílem této práce, bude teoreticky vycházet z poznatků o lexikálním významu, expresivitě, frazeologii a kognitivní lingvistice, proto je třeba se nejprve zaměřit na tyto tematické oblasti. V úvodních kapitolách tedy vysvětlíme podstatu lexikálního významu a popíšeme jeho dílčí složky. Věnovat se budeme rovněž lexikálním jednotkám a jejich sémantickému posunu. V kapitolách o expresivitě uvedeme její typy, nastíníme vznik významů adherentně expresivních a popíšeme modely přenosu pojmenování. Při analýze excerpaného materiálu budeme pracovat se slovníky, z tohoto důvodu

v teoretické části práce hodláme zmínit, jak lexikografické příručky zpracovávají polysémii, expresivní výrazy i frazémy. V kapitole o frazeologii rozlišíme frazém a idiom a uvedeme některé druhy frazeologických spojení. Co se týče kognitivní lingvistiky, pozornost bude věnována především teorii jazykového obrazu světa, metafoře, prototypu a stereotypu.

Stěžejní materiál pro praktickou analýzu budeme čerpat ze *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (dále jen SSČ), kritéria výběru hesel podrobněji popíšeme v kapitole týkající se metodologického postupu. V případě analýzy některých slov, zejména pak frazémů, využijeme také nástroje Českého národního korpusu (dále jen ČNK), abychom ověřili míru jejich výskytu v lexiku. Francouzské lexémy budeme hledat ve slovníku *Le Nouveau Petit Robert*, jejich přenesené významy pak doplníme také z publikace *Quand on parle du loup... Les animaux dans les expressions de la langue française* (Když mluvíme o vlku... Zvířata ve výrazech francouzského jazyka).

V závěru práce shrneme provedenou analýzu, zodpovíme stanovené výzkumné otázky a ukážeme, co o vnímání jednotlivých zvířat vypovídá česko-francouzská komparace. Kvantitativní vyhodnocení excerpovaného materiálu bude ilustrováno také v tabulkách a grafech umístěných v příloze na konci práce. Další příloha pak bude obsahovat seznam zooapelativ, v němž barevně zvýrazníme právě pojmenování zvířat s přeneseným významem. Rozdělení lexémů podle významové struktury včetně lexikálních významů bude dostupné v elektronické verzi na CD.

1 Lexikální význam

Význam hraje v jazyce důležitou roli, protože spolu s formou vytváří jazykový znak, představuje jeho pojmovou hodnotu a je chápán jako předmět či stav věcí, který znak reprezentuje.¹ Švýcarský lingvista Ferdinand de Saussure, jenž významně ovlivnil jazykovědu 20. století, pojmenovává jednotlivé složky jazykového znaku jako signifiant (označující), což je termín ekvivalentní formě, a signifié (označované), tedy obsah čili význam.²

Za lexikální význam se považuje obsah sdělení nebo jeho části, který je podstatou mezilidské komunikace, při níž si účastníci předávají jednotlivé významy. Význam celého sdělení nebo textu však vzniká teprve sekundárně, protože je vázaný na dílčí významy jednotlivých lexémů.³ Lexikální význam se konkretizuje až při užití lexikální jednotky v kontextu.

Tento jazykový jev je obecně definován jako: „Mentální intersubjektový korelát formy lexému ve vědomí uživatele. [...] Strukturu lexikálního významu lze popsat pomocí dílčích sémantických komponentů, sémů. [...] V rámci lexikálního významu se zpravidla rozlišuje složka pojmová (nociónální, kognitivní, konceptuální) a složka pragmatická. Do pojmové složky významu patří vrstva denotativní, vyjadřující vztah k denotátu znaku, a vrstva kolokační, odrážející význam slova na základě obvyklé kombinace (např. pes – štěká); do pragmatické složky významu patří vrstva konotativní, asociativní (např. o ženě – „slabá, křehká“), vrstva afektivní, emocionální, odrážející pocity a emoce mluvčího a zahrnující i zdvořilost apod. Vrstva kolokační se částečně týká i složky pragmatické. [...] Typy lexikálního významu se mohou členit podle kontextové zapojenosti na významy kontextově autonomní a kontextově vázané, v rámci polysémního lexému na primární a sekundární, popř. základní a odvozené, přenesené, podle frekvence na centrální (hlavní, uzuální) a periferní (okrajové, okazionální) apod.“⁴

Na konkrétních příkladech z českého i francouzského lexika budeme analyzovat především konotativní a afektivní vrstvy pragmatické složky jejich

---

¹ BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 544.

² SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 1996, s. 95–98.

³ ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, s. 39.

⁴ BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 545.

lexikálního významu a pozornost bude věnována přeneseným významům u polysémních lexémů.

Vedle lexikálního významu existuje také význam gramatický, dále pak rozlišujeme význam slovotvorný či význam textový související se syntaxí, které nyní ponecháme stranou.

1.1 Sémantické rysy významu slova

Alan Cruse popisuje význam slova, jenž je konstituován svými kontextovými vztahy, jako schéma podobností a odlišností vzhledem k ostatním slovům v jazyce, se kterými je schopné porovnávat sémantické vztahy v gramatických kontextech. Rozlišuje podobnosti dvojího typu: syntagmatické a paradigmatické. Syntagmatická blízkost je dána mírou běžné asociace v projevu. Takovou příbuznost můžeme spatřit například mezi lexémy **pes** a **zaštěkal** ve větě /Pes zaštěkal./, která se jeví jako zcela obvyklá. Naopak syntagmatická odlišnost vzniká syntagmatickou anomálií, která však nemusí nutně překračovat gramatická omezení jako například ve větě /Lvi štěbetají, cvrlikají./. Vidíme, že věta je na jedné straně gramaticky správná, na straně druhé však vykazuje známky jisté sémantické nekonvenčnosti. Co se týče paradigmatického hlediska, sémantická příbuznost mezi dvěma gramaticky totožnými slovy je tím větší, čím shodnější jsou jejich vzorce syntagmatické normálnosti. Například lexémy **pes** a **kočka** se vyskytují ve stejných normálních i abnormálních kontextech daleko více než například lexémy **pes** a **pouliční lampa**. Můžeme říct /Artur nakrmil psa nebo kočku./, ale nikoliv /Artur nakrmil pouliční lampu./. Lze říct /Kočka či pes utekli/, ale výraz **pouliční lampa** se v tomto případě na pozici podmětu nehodí. A naopak věta /Natřeli jsme pouliční lampu na červeno/ je zcela obvyklá, zatímco spojení /Natřeli jsme kočku nebo psa na červeno./ není za normálních okolností významově korektní. Lexémy **kočka** a **pes** je možné užít ve většině případů v podobném kontextu, ale výraz **pouliční lampa** se do stejných kontextů nehodí.⁵

Cruse tvrdí, že na významu slov participují alespoň zčásti významy ostatních slov. Přesněji řečeno se v tomto smyslu na významu podílí tzv. sémantický rys druhého slova, který jej pomáhá konstituovat. Rozlišuje 5 stupňů sémantických charakteristických znaků, jedná se o rys nezbytný (criterial), předpokládaný

---

⁵ CRUSE, D. Alan. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 15–16.

(expected), možný (possible), nepředpokládaný (unexpected) a vyloučený (excluded). Například „zvíře“ je nezbytným rysem lexému **pes**, protože z věty /To je pes./ vyplývá tvrzení /To je zvíře./. „Ryba“ je vyloučeným rysem slova **pes**, protože z věty /To je pes./ vyplývá, že /To není ryba./. Rysy očekávané, možné a neočekávané se nejlépe stanovují na základě tzv. but testu.⁶ Například očekávaným rysem lexému **pes** je schopnost štěkat. Věta /Je to pes, ale neumí štěkat./ působí zcela normálně, protože my očekáváme, že pes štěkat umí. Jestliže však řekneme /Je to pes, ale umí štěkat./, jedná se o neobvyklé sdělení, které je označeno jako expressive paradox. Schopnost štěkat však není rysem nezbytným, protože věta /To je pes./ nutně neznamená, že /Umí štěkat./ (štěkot může psovi znemožňovat například nemoc či jiné fyziologické příčiny). Podobně se postupuje také při stanovení neobvyklého rysu. Věta /Je to pes, ale umí zpívat./ se považuje za standartní (připustíme-li, že se jedná o neobvyklého psa). Ale když řekneme /Je to pes, ale neumí zpívat./, už se jedná o anomálii, protože schopnost zpívat je neočekávaným rysem lexému **pes**. Možný rys lze identifikovat tehdy, jestliže obě věty se spojkou „ale“ v testu představují expressive paradox a souvětí je obvyklé se spojkou „a“. Fráze /Je to pes, ale je hnědý./ i věta /Je to pes, ale není hnědý./ ilustrují neobvyklost. Ptáme se, proč by neměl být hnědý a ve druhém případě naopak, proč by měl být hnědý. Až věta /Je to pes a je hnědý./ nepředstavuje žádnou zvláštnost a je zcela běžná.⁷

1.2 Obsah vědomí a jazyková forma při konstrukci lexikálního významu

Lexikální význam je tvořen dvěma základními elementy, které se vzájemně doplňují, a to obsahem vědomí a jazykovou formou. Při komplexní analýze tohoto jazykového jevu by neměla být ani jedna z těchto částí opomíjena. Zkoumáme-li významové jednotky, je třeba přihlížet k dílčím jednotkám formálním, bez nich by lexikální význam nebyl úplný.⁸ Stejný názor zastává také ve svém příspěvku Josef Filipec, který se domnívá, že je třeba strukturně zkoumat jak celou slovní zásobu, tak její dílčí lexikální jednotky z hlediska jejich významu i formy.⁹

---

⁶ But test je nazvaný podle anglické spojky BUT, česky bychom tedy mohli přeložit jako ALE test.

⁷ CRUSE, D. Alan. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 15–17.

⁸ NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č.1, s. 26.

⁹ FILIPEC, Josef. K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*. 1968, roč. 29, č. 3, s. 259–276.

Význam slova (lexikální) se může shodovat s významem morfému například v psychické rovině objektivního odrazu skutečnosti (například u synonymních výrazů „malý strom – stromek“ pozorujeme stejnou intelektuální funkci adjektiva a slovotvorné přípony -ek). Další shoda je patrná také v psychické rovině subjektivního vztahu mluvčího k oné skutečnosti (například u synonymních spojeních „hrozný dareba – ercdareba“ je expresivní funkce adjektiva a předpony erc- v obou případech shodná).¹⁰

Rozdíly mezi významem slova a významem morfému však nalezneme v rovině jazykové, kde dochází k jazykovému ztvárnění obsahu vědomí. Forma lexému každý vyjadřovaný obsah vědomí řadí do pojmových kategorií podle formálních a významových společných klasifikačních rysů, což o formě morfému neplatí. Mezi tyto kategorie patří slovní druh, tvaroslovná kategorie, slovotvorný typ, slovní čeleď apod. Každý z těchto lexikálních subsystémů pak disponuje nejen svou obecnou formou, ale i obecným významem, jež je nadřazený lexikálním významům jeho jednotek. Formální komponenty lexému v lexikálním významu zvýrazňují ty významové komponenty, které představují obecné významy jejich nadřazených lexikálních systémů, tyto komponenty se nazývají integrační.¹¹

Nastíněnou teorii blíže ilustruje následující příklad. Morfematická stránka lexikální formy slova **virtulník** vystihuje čtyři významového komponenty lexikálního významu daného výrazu pomocí morfémů. Jedná se o slovnědruhovou charakteristiku formy, která určuje slovnědruhový význam substantiva, dále o tvaroslovnou charakteristiku nom.-akuz. ukazující tvaroslovný význam substance neživé. Slovotvorná forma pak přiřazuje slovotvorný význam prostředku-nositele nějaké substance a substantivní základ virtul- odkazuje k obecnému významu čeledi slov související s technickou podstatou lexému. Zařazením lexému do čtyř uvedených formálních kategorií je obsah vědomí jazykově ztvárněn jako jednota těchto komponentů lexikálního významu. Nejedná se však o finální lexikální význam, protože daný lexém nelze definovat jako „prostředek, jehož podstatnou částí je virtule.“¹²

Kromě morfematické stránky obsahuje lexikální forma také složku syntagmatickou. Určení slovnědruhové kategorie lexému nemusí být vždy prováděno

---

¹⁰ NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č.1, s. 26–31.

¹¹ Tamtéž, s. 26–31.

¹² Tamtéž, s. 26–31.

v rovině morfeematické. Například příslovce **zřejmě** s významem *viditelně* a částici **zřejmě** ve smyslu *patrně* lze odlišit pouze podle toho, zda jsou dané výrazy schopny tvořit syntagmata či nikoliv. Podobně je tomu také v případě konstrukční valence u ohebných lexémů, kde je syntagmatický klasifikační rys rovněž uplatňován. „Lexikální jednotky, které se shodují syntakticky relevantními sémantickými rysy a spojitelností s jinými jednotkami jistého slovního druhu v určitém tvaru a v jisté větě členské pozici, tvoří také dílčí lexikální subsystém – valenční.“¹³

Na konstrukci lexikálního významu výrazu **vrtulník** se podílí také slovotvorně-syntaktické faktory. Dalšími integračními rysy je v tomto případě hybná substance a dopravní funkce. Substantiva jako **vrtulník**, **slamník**, **ciferník** a další jsou pojmenovány podle něčeho, co je uvádí do pohybu. Zároveň se nejedná o podtyp, který by vycházel pouze ze sémantické třídy základu, ale kombinují se zde prvky slovotvorné i syntaktické (formant -ník a spojitelnost se slovesy dopravování – vrtulníkem = ve vrtulníku letět, která jsou charakteristická dvojím příslovečným určením, v instrumentálu i v předložkovém pádu v + lok.). Psychický odraz skutečnosti je potom jazykově ztvárněn jako „dopravní prostředek, jehož podstatnou hybnou součástí je vrtule.“ Výraz **vrtulník** navíc patří do sémantického pole slov označujících dopravní prostředek, jež se pojí s lexémy se slovotvorným základem let-/lét- (letět, létat vrtulníkem, ve vrtulníku). Zmíněná syntaktická vázanost vyzdvihuje sémantický komponent – schopnost léta. Lexikální význam analyzovaného substantiva je pak definován jako „létací, letecký dopravní prostředek, jehož hybnou součástí je vrtule.“¹⁴

Schopnost létat je zde společným, integračním sémantickým komponentem všech lexikálních jednotek téhož sémantického pole (leteckých dopravních prostředků). Na druhé straně zde existují také diferenční komponenty, které od sebe jednotlivé členy daného sémantického pole rozlišují. Tyto diferenční znaky jsou pozorovatelné v paradigmatické rovině, kdy každá lexikální jednotka přísluší jiné slovní čeledi podle základového morfému (vrtul-ník, let-a-dlo apod.). Pojmový rozdíl jednotlivých lexikálních jednotek téhož sémantického pole pak spočívá

---

¹³ NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č.1, s. 26–31.

¹⁴ Tamtéž, s. 26–31.

v technických odlišnostech jednotlivých leteckých dopravních prostředků (zda mají nebo nemají vrtuli, zda se podobají lodi nebo raketě aj.).¹⁵

Při konstrukci lexikálního významu je obsah vědomí jazykově ztvárněn tak, že jazyk pomocí formálních prostředků vyjadřuje ty prvky nezbytné k dorozumění se. Lexikální jednotky, které mají stejný rys formální i obsahový, jsou na základě společného rysu klasifikačního zařazeny do lexikálního systému jazyka. V excerpovaném materiálu budeme pracovat především se substantivy, případně jejich adjektivními deriváty, a analyzovány budou také polysémnní lexémy obsahující přenesené významy. Lexémy s více než jedním významem jsou považovány za nejnižší lexikální subsystém. Jejich dílčí jednotky mají společnou morfemickou formu a významové jádro. Liší se však různou konstrukční valencí a každá z nich může náležet jinému sémantickému poli.¹⁶

Co se týče konstrukce lexikálního významu, můžeme zmínit také tzv. významotvorné činitele, kteří se podílejí na procesu tvorby lexikálního významu. Jedná se o objektivní skutečnost, kterou lexikální jednotky označují, případně vyjadřují, dále je to postoj mluvčího k objektivní skutečnosti a k obsahu výpovědi. Patří sem také vědomé odrazy objektivní skutečnosti a jejich myšlenkové zpracování a v neposlední řadě rovněž jazykové ztvárnění vědomého odrazu, které jsme právě popsali.¹⁷

1.3 Lexikální význam a jeho vztahy

Lexikální význam je provázaný několika interními i externími vztahy, které jej určitým způsobem determinují. Jedná se o vnitřní jazykový vztah lexikálního významu a formy lexému, při kterém na sebe tyto dvě části vzájemně působí. Význam lexému je sdělitelný skrze jeho formu, která význam ovlivňuje například svou hláskovou podobou.¹⁸

Další vztahy, které lexikální význam zahrnuje, jsou vnější mimojazykové vztahy odrazové, jež působí vně oblasti jazyka, ale stále k němu odkazují. Do této skupiny patří vztah významu k denotátu, tedy k objektu, k němuž se jazykový znak vztahuje, dále pak k obsahu vědomí, k pojmu a pragmatické složce tohoto obsahu.

---

¹⁵ NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č.1, s. 26–31.

¹⁶ Tamtéž, s. 26–31.

¹⁷ BLANĀR, Vincent. *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 13.

¹⁸ ČERMÁK, František a FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, s. 49.

Rozdíl mezi pojmem a denotátem spočívá především v tom, že pojem evokuje spíše abstrakta, zatímco denotát se pojí s konkréty. Tento protiklad se projeví také při užití slov v přeneseném významu, kdy se „do oblasti užití slova včleňuje slovo označující jiný denotát (například jehla místo věž).“¹⁹

Lexikální význam se pojí také s gramatickými vztahy, a to jak s vnitřními morfologickými významy (například kategorie rodu, čísla a pádu u substantiv), tak s vnějšími syntaktickými vztahy, kam spadají především vztahy valenční. Syntaktické vztahy jsou často doprovázeny vnějšími vztahy syntagmatickými, kontextovými, kterými je vymezena referenční oblast daného lexému. Dále je třeba zmínit paradigmatické vztahy systémové, vztahy týkající se lexémů slovtvorně motivovaných a motivujících a rovněž jednotlivé vztahy významů polysémických lexémů. Někdy jsou jednotlivé vztahy považovány za dílčí významy zkoumaného lexému, hovoříme pak například o významech gramatických, slovtvorných či primárních a sekundárních v případě polysémických slov. Lexikální význam jakožto komplexní jazykový jev je pak průsečíkem všech výše uvedených vztahů.²⁰

1.4 Lexikální význam polysémických lexémů

Značnou část excerpovaného materiálu tvoří hesla s více než jedním lexikálním významem, proto v této kapitole přiblížíme některé teoretické aspekty spojené s jejich sémantikou.

S polysémickými lexémy souvisí problematika variant a invariantu. Invariant je definovaný jako „základní a obvykle i reprezentativní forma jazykové jednotky, na kterou lze varianty převést“²¹ a variantu pak chápeme jako „příznakovou aloformu jazykové jednotky různé roviny mající v zásadě stejnou funkci i význam jako invariant.“²² Některé motivované, sekundární významy polysémických výrazů vycházejí z významu motivujícího, primárního, ale objevují se i případy, kdy se jednotlivé významy řadí do oblasti frazeologie nebo se pojí s hlavním významem. Jestliže je lexém pojímán jako formální invariant lexikální jednotky, pak je třeba najít také jeho sémantický invariant, což není vždy zcela jednoznačné. Izomorfismus se přiklání k možnosti, že tímto invariantním obecným významem je hlavní výchozí význam lexikální jednotky a ostatní významy jsou kombinatorními variantami.

---

¹⁹ ČERMÁK, František a FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985, s. 49.

²⁰ Tamtéž, s. 49–50.

²¹ ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2011, s. 283.

²² Tamtéž, s. 329.

Ne vždy však lze určit takový sémantický prvek, který by byl společný všem významům polysémického slova, často se jedná jen o průnik mezi některými významy. „Závěr tedy vyznívá tak, že obecný význam nelze vždy určit, významová souvislost polysémické konstrukce bývá někdy oslabena a pak má povahu invariantu hlavní, popř. ta významová varianta, která patří k centru systému a k níž ostatní (příznakové) varianty odkazují.“²³

Vincent Blanár považuje za základní a výchozí význam polysémního lexému ten, který je z paradigmatického hlediska nejpevněji vymezený a na kontextu je vzhledem k ostatním významu nejméně závislý, jak uvádí ve své stěžejní monografii o lexikálním významu *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Naproti tomu se odvozené významy podle něj vyznačují výraznou syntagmatickou vázaností a jsou méně podmíněné paradigmatickými vztahy. Na základě uvedených rysů se odvozené významy řadí spíše k periférii jazykového systému na rozdíl od základních významů, které jsou blíže jeho centru.²⁴

1.4.1 Centrální význam polysémických lexémů

Primární neboli centrální význam lze také určit na základě několika aspektů, a to z hlediska lexikálně sémantického, podle frekvence výskytu významu, na základě příslušnosti slova a jeho významu k složkám národního jazyka, podle náležitosti významu k funkčně stylistické vrstvě, podle emocionálně stylistické platnosti významu či podle příslušnosti slova k synchronnímu výskytu.

Co se týče lexikálně sémantického hlediska je za centrální význam považován ten, „jehož významový obsah je tvořen souborem takových prvků, které jsou podstatné [...] pro významový obsah podřízených významů (radiálních) a které jako celek nebo jednotlivě jsou jim společné.“²⁵ Zároveň by měl tento základní význam vykazovat prvky jisté sémantické autonomnosti, tzn. měl by být tedy identifikovatelný i bez vnějšího kontextu. Za centrální význam se považuje ten význam, který se vyskytuje v jazyce nejčastěji v rámci zkoumaného časového období. V souvislosti se složkami národního jazyka je centrální význam spisovný, nikoliv hovorový, nářeční apod. Základní význam by měl plnit obecně

²³ FILIPEČ, Josef. K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*. 1968, roč. 29, č. 3, s. 259–276.

²⁴ BLANÁR, Vincent. *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 169.

²⁵ KROUPOVÁ, Libuše a MEJSTRÍK, Vladimír. K otázce tzv. centrálního významu při synchronním lexikografickém popisu významové struktury polysémních slov. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 3, s. 293–308.

komunikativní funkci, ostatní specifické terminologické či publicistické významy kritéria centrálního významu nesplňují. Z hlediska emocionálně stylistické platnosti by měl centrální význam splňovat požadavek neutrálnosti a nemělo by se jednat ani o významy zastarávající či výrazně neologické.²⁶

2 Lexikální jednotka a její lexikografický popis

Lexikální jednotka není charakteristická pouze svou lexikální formou a významem, proto je třeba při její analýze brát v úvahu také další aspekty. Jedná se například o gramatickou utvářenost (vnitřní gramatičnost), sémantický kontext (distribuce), gramatický kontext, stylistické příznaky a četnost. Dále se zde objevují externí jazykové vztahy lexikální jednotky, paradigmatické a syntagmatické vztahy k ostatním lexikálním jednotkám a další elementy, k nimž je třeba přihlížet.²⁷ Právě vnitřní gramatičnost, přesněji řečeno rozdíly slovních druhů hrají důležitou roli při přenášení významu, kterým se v diplomové práci budeme zabývat. Pouze u verb, substantiv, adjektiv a adverbii totiž dochází k přenosu významu, protože uvedené slovní druhy zahrnují plnovýznamová slova. U jiných slovních druhů tento přenos není možný.²⁸

Sémantická stavba lexikální jednotky je identifikovatelná až při jejím zapojení a na základě její funkce v řeči. Nelze tedy lexikální jednotky zkoumat izolovaně, nýbrž v rámci lexikálně sémantických vztahů, které zohledňují jak přístup sémaziologický (od formy k významu), tak onomaziologický (od významu k formě).²⁹

2.1 Sémantický popis a analýza lexémů

Při výzkumu lexikálního významu jazykových jednotek se uplatňuje několik hlavních principů, které se do jisté míry prolínají a vzájemně se doplňují.

Jedním z vědeckých přístupů je analýza lexikální formy výrazu. Za významové rysy jsou v tomto případě považovány jen ty prvky, které jsou naznačeny formou buď přímo zkoumané lexikální jednotky nebo jednotek

---

²⁶ KROUPOVÁ, Libuše a MEJSTŘÍK, Vladimír. K otázce tzv. centrálního významu při synchronním lexikografickém popisu významové struktury polysémních slov. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 3, s. 293–308.

²⁷ FILIPEC, Josef. K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*. 1968, roč. 29, č. 3, s. 259–276.

²⁸ Tamtéž, s. 259–276.

²⁹ BLANÁR, Vincent. Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 11.

sousedních. Jsou tedy vyjádřeny pomocí morfologických, slovotvorných, syntaktických, kontextových, distribučních či jiných vztahů. Tento postup má však jistá úskalí, proto jej nelze uplatňovat vždy. Existují totiž slova, jež nejsou slovotvorně motivována, nebo lexémy s odlišným lexikálním a slovotvorným významem a objevují se i případy, kdy lze slovotvorný význam určit až v návaznosti na význam lexikální. Význam slova není možné bezpodmínečně ztotožňovat ani s užitím daného lexému, jak se domnívali mnozí operacionalisté³⁰. Sémantika lexému sice souvisí s oblastí užití, protože je to právě kontext, který pomáhá význam aktualizovat.³¹ Zároveň však v některých případech význam v určitém kontextu teprve vzniká, je tomu tak například u přenesených pojmenování, kterým se budeme podrobně věnovat v praktické části diplomové práce.

Další postup zjišťuje, co dané slovo označuje prostřednictvím zkoumaného informátora. Tento vědecký výzkum se zabývá sociálními a sociologickými aspekty lexikálního významu, ale protože byl prováděn na poměrně omezeném vzorku slovní zásoby indiánských jazyků, je považován za postup spíše individuální. Jiná analýza pak čerpá poznatky z moderní symbolické logiky a věnuje se problematice extenze (reference, denotace), intenze (konotace, smyslu) a dalším otázkám, kterými se zabývali například G. Frege, C. I. Lewis a jiní.³²

Pravděpodobně nejzásadnější a pro českou lingvistiku nepřínosnější je pak lexikograficko-lexikologická metoda výzkumu čerpající ze všech výše zmíněných přístupů, která se uplatňuje při tvorbě jednojazyčných výkladových slovníků. Materiál pro praktickou analýzu jsme excerpovali právě ze slovníků tohoto typu. Podstata dané metody tkví v kompletním zpracování celé slovní zásoby, přičemž se přihlíží ke všem aspektům lexikálních jednotek a jejich vztahům. Pomocí sémaziologického postupu jsou lexikální jednotky analyzovány v následujících etapách. První krok se věnuje definici a jejím prvkům, dále se zjišťují mimodefiniční aspekty významu jak pragmatické (například expresivita), tak gramatické (například životnost, neživotnost), následně se vymezují distinktivní sémantické rysy, vytváří se jednotlivé dílčí systémy a nakonec celý sémantický systém lexika, případně

---

³⁰ Operacionalisté v lingvistice prosazují operacionalistický přístup. Operacionismus je novopozitivistické učení, podle něhož se pravdivost poznatku určuje popisem experimentálních a měřicích operací užitých v procesu poznání. (KRAUS, Jiří a PETRÁČKOVÁ, Věra. *Akademický slovník cizích slov: L-Ž*. Vyd. 1, dotisk. Praha: Academia, 1997. s. 544).

³¹ FILIPEC, Josef. K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1, s. 78–84.

³² Tamtéž, s. 78–84.

se mohou zjišťovat i varianty významu, například hledáním synonym.³³ Nejdůležitější etapou je tvorba slovníkové definice, k níž se vrátíme v samostatné kapitole později.

2.2 Sémantické posuny lexikálních jednotek

V následující kapitole se zaměříme především na významové posuny centrálních, periferních a polysémických lexikálních jednotek, na které bylo poukázáno v souvislosti s lexikálním významem. Čerpat budeme z teoretických východisek pojetí lexikálního významu Pražské školy, která v mnohém navazuje na myšlenky Pražského lingvistického kroužku. Lexikální význam slova je definován jeho místem v lexikálním systému, jehož strukturu tvoří vzájemné vztahy mezi lexémy.

„V daném subsystému společnému sémantickému rysu lexikálního významu jednotek odpovídá společný rys jejich lexikální formy, který v důsledku hláskoslovného nebo morfologického vývoje rozrůžňuje jednotky centrální a periferní.“³⁴ Například substantivum **pískoviště** se považuje za centrální jednotku, zatímco jeho synonymum **písciště** je vlivem své formy přiřazeno k periférii jazykového systému, protože jeho význam je navíc doplněn o stylistický příznak archaičnosti.³⁵

Centrální a periferní jednotky lze identifikovat také u dílčích významů polysémního lexému. Významová struktura takových lexémů je tvořena na základě společného a diferenciativního sémantického rysu. Jako periferní jsou pak označovány ty dílčí lexikální významy, které se na rozdíl od centrálního významu odlišují například svým stylistickým příznakem odbornosti či expresivity. Tuto skutečnost ilustruje významová struktura polysémního lexému **položít**, jehož centrální význam je definován jako *způsobit, aby někdo (něco) ležel (leželo)*. Za periferní je zde označen význam *složít něco, vzdát se něčeho /položít funkci, úřad/*, který byl metaforicky odvozen z významu centrálního.³⁶

---

³³ FILIPEC, Josef. K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1, s. 78–84.

³⁴ NĚMEC, Igor. Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 3, s. 218–225.

³⁵ Tamtéž, s. 218–225.

³⁶ Tamtéž, s. 218–225.

Sémantická struktura polysémických lexémů je konstituována významovým odvozováním. Tímto procesem pak vzniká sémantický model, jenž obsahuje primární lexikální jednotky, které jsou charakterizovány odlišnou lexikální formou, ale patří do stejného významového okruhu, a sekundární jednotky, jež vznikly významovým posunem z jednotek primárních, a tvoří tak vlastní sémantický okruh. Například staročeské výrazy **húsenice**, **rak**, **žába** na rozdíl od novočeských substantiv v primárním významu označují druhy živočichů a jejich sekundární význam odkazuje k názvům nemocí. Sémantický přenos je zde založen na skutečnosti, že jednotlivé projevy nemocí připomínají daného živočicha (např. tvar otoku nebo kousavá bolest).³⁷

2.3 Slovníková definice

Při tvorbě slovníkového hesla a zpracování lexikálního významu je nejdůležitější etapou tvorba definice, která pomáhá identifikovat význam lexému, rozlišit jednotlivé významy polysémického slova a vysvětlit neznámou skutečnost pomocí již známého ekvivalentu. V definici je význam rozdělen na jednotlivé definiční prvky (např. osoba, část apod.), které však nejsou natolik abstraktní jako sémy, proto tyto dva pojmy nelze libovolně zaměňovat, jak uvádí Filipec.³⁸

Strukturalismus pojímá význam lexému jako uzavřený soubor sémantických prvků (sémů), který má hierarchickou strukturu a je definovatelný na základě sémické (komponenciální) analýzy. Při definování nějakého jevu je třeba určit nejprve tzv. genus proximum (nejbližší nadřazený pojem). Jestliže charakterizujeme například **vázu**, bude tímto nadřazeným pojmem nádoba. V této první fázi zobecnění tak byly vyloučeny všechny předměty, které nádobu nepředstavují. Ve druhé fázi je nutné tuto nádobu blíže specifikovat a identifikovat tzv. *differentia specifica*, znaky typické pouze pro **vázu**, které ji odlišují od ostatních nádob. Důležitá je její funkce, **váza** se používá na květiny. Tato specifikace však není dostačující, protože existují i jiné nádoby, v nichž jsou květiny (např. květináč). Podstatné je, že **váza** je primárně určená na řezané (případně umělé či sušené) květiny a často je zdobená, počítá se tedy také s její estetickou funkcí. Na základě uvedených aspektů se stanoví konečná definice lexému **váza**: *ozdobná nádoba na řezané (sušené, umělé) květiny*.

³⁷ NĚMEC, Igor. Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 3, s. 218–225.

³⁸ FILIPEC, Josef. K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1, s. 78–84.

Taková definice zdůrazňuje více obsah významu než jeho rozsah, je tedy intenzivní a směřuje k denotaci.³⁹

S definicí lexikálního významu souvisí také několik lexikografických zásad výkladu významu, jež se v současnosti uplatňují při tvorbě heslové stati ve slovnících. Můžeme zmínit alespoň některé z nich. „Výklad významu zajišťuje významovou ekvivalenci definovaného a definujícího, včetně slovnědruhové a funkční souměrnosti; má být „laický“, je určen pro běžného uživatele jazyka; má převádět méně známou informaci na známou; nemá být neúplný, ani nemá obsahovat redundantní informace; má být autonomní, tj. každý výklad významu má být soběstačný, jedinečný a dostatečně explicitní, aby nesplýval s výklady významu jiných hesel“⁴⁰

2.4 Lexikografické zpracování některých jevů

V následující kapitole popíšeme, jak české lexikografické příručky zpracovávají lexémy s více než jedním lexikálním významem, jakým způsobem jsou ve slovnících charakterizovány expresivní lexikální jednotky a jakými pravidly se řídí výběr a popis frazeologických spojení. Vycházet budeme především z publikace *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*, protože zásady zpracování se v zásadě shodují se SSČ, ze kterého jsme čerpali výchozí materiál.

Akademický slovník současné češtiny, dále jen ASSČ, je v současné době nejnovější výkladový slovník, který vzniká od roku 2012. V době tvorby této diplomové práce byla zpracována pouze hesla písmene A a B, proto nemohl být využit jako primární zdroj pro analýzu materiálu.

2.4.1 Polysémie

Jednotlivé významy polysémního lexému jsou od sebe v SSČ odděleny arabskými číslicemi. Jako primární a výchozí je označen ten význam, který

---

³⁹ VAŇKOVÁ, Irena et al. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005, s. 77–79.

⁴⁰ KOCHOVÁ, Pavla, OPAVSKÁ Zdeňka a kol. *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2016, s. 81 a 82.

„je nejběžnější, současný, má největší rozsah spojitelnosti a z něhož lze další významy nejlépe odvodit, protože má maximální motivační sílu.“⁴¹

Základní význam je tedy určován se zřetelem k jeho frekvenci, tzn. zkoumá se, který význam se v komunikaci užívá nejčastěji. Roli hraje i lexikálněsémantické kritérium, jehož prostřednictvím se zjišťuje, v jakém významu se objevují společné významové prvky s ostatními významy a na základě kterých tak lze nejlépe odvodit další významy. Z hlediska stylistiky je pak důležité, který význam je neutrální. U jednoho lexému se může objevit více významů, jež jsou považovány za základní. Například u předponových sloves význam jednotlivých prefixů způsobuje rozmanitější sémantickou strukturu celého hesla.⁴²

Dílčí významy polysémického hesla se stanovují na základě vztahu k odlišným denotátům, případně pojmům, porovnávají lexémy ze stejného slovotvorného hnízda a sémantického pole, dochází také ke konfrontaci s antonymy, synonymy, hyperonymy, hyponymy atd., zkoumají se rozdíly v gramatické a sémantické spojitelnosti, různosti v gramatické povaze (životnost/neživotnost, číslo) či ve stylistické a pragmatické příznakovosti.⁴³

2.4.2 Expresivní výrazy

Lexikální význam heslového slova je z hlediska stylistické charakteristiky označován jako expresivní tehdy, když „vyjadřuje citový, hodnotící a volní vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti.“⁴⁴ Ve slovnících je naznačena pouze expresivita inherentní a adherentní, jež se obecně značí zkratkou *expr.*, případně je konkrétními druhy expresivity blíže specifikován. Například lexikální jednotky se záporným expresivním příznakem jsou specifikovány jako hanlivé, zhrubělé a vulgární.⁴⁵ Naopak mezi expresiva s kladným citovým hodnocením se řadí výrazy zjemnělé, dětské a mazlivé. U slov žertovných, ironických a sarkastických je přítomen jistý druh komiky.⁴⁶

---

⁴¹ FILIPEC, Josef et al. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia, 1994, s. 644.

⁴² KOCHOVÁ, Pavla, OPAVSKÁ Zdeňka a kol. *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2016, s. 85–86.

⁴³ Tamtéž, s. 85.

⁴⁴ Tamtéž, s. 72.

⁴⁵ SSČ neuvádí vulgarismy, ale pouze zhrubělé výrazy.

⁴⁶ KOCHOVÁ, Pavla, OPAVSKÁ Zdeňka a kol. *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2016, s. 72–73.

2.4.3 Frazeologická spojení

Během své stáže v Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., kterou jsem absolvovala v červnu 2019, jsem měla možnost podílet se na revizi frazémů v připravovaném *Akademickém slovníku současné češtiny*. Zaměřila jsem se na hesla písmene D a ověřovala jsem frekvenci daných frazémů a jejich variant v jazykových korpusech, přičemž jsem pracovala především s nástroji SYN a FRANTA ČNK. Věnovala jsem se také výkladovým perifrázím revidovaných frazémů s přihlédnutím k jejich zpracování ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*, SSČ, doplňkově rovněž ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále jen SSJČ) i v některých cizojazyčných slovnících a navrhovala jejich úpravy.

Frazeologická spojení se z hlediska nominačního a funkčního řadí mezi víceslovné lexikální jednotky podobně jako například neterminologická nebo terminologická sousloví či víceslovná propria apod. V SSČ jsou frazémy umístěny na konci dané heslové stati a označují se specifickým grafickým symbolem ♦. V ASSČ je původní označení nahrazeno novým symbolem ◇ a systém zpracování frazémů je propracován důkladněji. Slovník registruje všechny typy frazeologických spojení (přirovnání, frazémy jmenné, slovesné a větné) v případě, že jsou dostatečně frekventované a uzualizované.⁴⁷

„Frazémy se uvádějí v heslových statích všech plnovýznamových komponentů, monokolokabilních slov a pod neplnovýznamovým komponentem, pokud jím frazém začíná.“⁴⁸ Frazém se pojí se stylistickým kvalifikátorem, definicí významu a často se zde objevují i příklady konkrétního užití. Některé větné frazémy jsou pak blíže specifikovány jako přísloví, pořekadla, pranostiky apod. Forma frazeologických spojení respektuje jejich neutrální podobu, jsou zachyceny tedy v infinitivu, v nominativu singuláru nebo ve formě, v jaké se nejčastěji vyskytují (např. 3.os.sg.). V kulatých závorkách jsou naznačeny syntagmatické varianty, tedy fakultativní komponenty, například /mít jazyk (až) na vestě/. Paradigmatické varianty se označují lomítkem např. /cpát / strkat někomu něco do chřtánu/. Je-li struktura těchto variant

---

⁴⁷ KOCHOVÁ, Pavla, OPAVSKÁ Zdeňka a kol. *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2016, s. 174–175.

⁴⁸ Tamtéž, s. 174.

příliš odlišná, používá se zkratka n. (= nebo), v případě, že nelze určit frazémový invariant, nejčastější variantní komponenty se uvádějí v hranatých závorkách.⁴⁹

Jestliže frazém disponuje několika lexikálními významy, značení jeho sémantické struktury je shodné jako u polysémních jednoslovných lexémů. Jednotlivé významy jsou od sebe odděleny arabskými číslicemi. Rozdíl mezi zpracováním frazémů v SSČ a ASSČ ilustruje například spojení **babí léto**. SSČ tento frazém definuje jako *pavučinová vlákna poletující vzduchem koncem léta; toto období spojené s pěkným počasím*; přen. *začátek podzimu, září*.⁵⁰ V ASSČ jsou od sebe odlišeny jednotlivé výklady víceslovné lexikální jednotky **babí léto**. V prvním případě se jedná o sousloví s významem *pavučinová vlákna unášená větrem v období na rozhraní léta a podzimu*. Druhá možnost uvádí polysémický frazém s primárním významem *období na rozhraní léta a podzimu spojené se slunečným a přes den velmi teplým počasím*, sekundární význam pak označuje *období začátku stárnutí člověka*.⁵¹

3 Expresivita

Expresivitou jsme se podrobně zabývali již v bakalářské diplomové práci, která zkoumala významovou strukturu polysémických lexémů se zřetelem k významům expresivním, proto některá teoretická východiska k dané problematice převezmeme z tohoto zdroje. Nejprve obecně definujeme nastolený jazykový jev, dále vymežíme a stručně charakterizujeme jednotlivé typy expresivity a pozornost budeme věnovat také vzniku adherentně expresivních významů, které v excerpovaném materiálu dominují.

„Expresivita se chápe jako pragmatická složka významu příslušného výrazového prostředku, daná postojem mluvčího; u konkrétních výrazových prostředků se může mluvit o existenci expr. příznaku.“⁵² Za expresivní se mohou

---

⁴⁹ KOCHOVÁ, Pavla, OPAVSKÁ Zdeňka a kol. *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2016, s. 175–176.

⁵⁰ FILIPEC, Josef et al. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia, 1994, s. 163.

⁵¹ BEKOVÁ, Eva et al. *Akademický slovník současné češtiny, 2012–2020* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i. [cit. 16. 1. 2020]. Dostupné z <http://www.slovníkcestiny.cz/>.

⁵² BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 131.

považovat také lexémy, jež se ve spojení s jinými slovy v kontextu chápou jako neobvyklé, resp. vybočující z očekávané formy.⁵³

„I když je na první pohled patrné, že se jedná o výraz, jenž ve srovnání s bezpříznakovými lexémy vyčnívá určitým způsobem z kontextu, neřadí se sem pouze nespisovné lexémy, nýbrž i slova kodifikovaná podléhající expresivitě za určitých okolností, např. přesunem významu apod. Kromě toho, že expresivitu zachycují slovníky, je velmi dobře pozorovatelná zejména v mluvených projevech, kdy mluvčí bez dlouhého přemýšlení formuluje sdělení. Důležitou roli přitom hraje aktuálnost situace, osobní zaujetí mluvčího k dané skutečnosti a nedostatek času pro výběr vhodného ekvivalentu. Autoři beletrie pak expresivní výrazy užívají k ozvláštnění textu, které přitáhne pozornost čtenáře.“⁵⁴

3.1 Typy expresivity

Podle typologie Jaroslava Zimy existují tři základní druhy expresivity. Jedná se o expresivitu inherentní, adherentní a kontextovou.⁵⁵

Na první pohled nejzřetelnější je expresivita inherentní, kterou lze snadno určit i bez širšího kontextu, protože je „v přímé souvislosti s anomáliemi postihujícími formu slova, tedy její hláskové nebo morfematické složení.“⁵⁶ Navíc již primární význam těchto lexémů je z hlediska stylistické charakteristiky expresivní. Co se týče hláskové struktury, lexémy obsahují například slabiky tvořené artikulačně vzdálenými hláskami (**ňouma**, **hňup**), některé kombinace hlásek způsobují kakofonii (**chrchlat**, **drnčet**) či eufonii, případně se v lexému objevují hlásky s nízkou frekvencí (**frmol**, **fofr**).⁵⁷ Z morfematického hlediska inherentní expresiva obsahují některé slovotvorné formanty, jež jim přisuzují expresivní příznak, a tím je odlišují od jejich neutrální formy. Jedná se například o sufixy -áč (**naháč**), -ec (**pitomec**), -ouš (**milouš**) aj. u maskulin; u feminin jde o přípony -na (**chlubna**), -anda (**šeptanda**), -enda (**treperenda**) nebo -ajzna (**šťabajzna**), kterou nalezneme ve slangových či vulgárních výrazech; a v případě neuter se objevuje expresivní

---

⁵³ ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2011, s. 271.

⁵⁴ CHROMEČKOVÁ, Tereza. *Významová struktura polysémických slov se zřetelem k významům expresivním*. Olomouc, 2017, s. 22.

⁵⁵ ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, s. 10–11.

⁵⁶ HRADILOVÁ, Darina. *Funkční aspekty lexikální expresivity v současné češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015, s. 16.

⁵⁷ Tamtéž, s. 16.

sufix **-isko (vrabčisko)**. Lexém nabývá expresivního významu také v případě, že se změní kategorie životnosti v neživotnost a často dojde i k záměně rodu (vychrtlý člověk → **vychrtlina**), typickým sufixem je **-ina**. Možný je i opačný postup, kdy neutra označující nejčastěji nástroj, prostředek zakončená příponou **-dlo, -lo** se stanou expresivními přechodem do kategorie životnosti, to je pozorovatelné například u výrazů **třeštidlo, zlobidlo** aj. Expresivní příznak je rovněž identifikovatelný v případě reduplikace slabik v prefixech **pra-** a **pře-** (**prapraobyčejný, přepřevýborný**), sufixech (**malilinký**) či kořenech slova u kompozit (**černočerný**).⁵⁸ Uvedené příklady ilustrují pouze některé druhy inherentní expresivity, zdaleka jsme však nepopsali všechny způsoby jejího vzniku. V excerpovaném materiálu se tento typ expresivity nevyskytuje, proto se budeme podrobněji věnovat expresivitě adherentní, která je tam naopak hojně zastoupena.

Expresivita adherentní se od inherentní expresivity liší především nutností kontextu. Primární význam lexému je neutrální, v jistém kontextu však může dojít k sémantické změně tohoto významu, a lexém se tak stává adherentně expresivním, např. **oťukávat něco = předběžně zjišťovat, zkoumat**.⁵⁹ Z uvedené charakteristiky vyplývá, že se tento typ expresivity objevuje zejména u polysémních lexémů, jejichž význam nabývá expresivity odvozením z původního neutrálního významu, případně z jiného již expresivního významu. „Podstatou adherentně expresivního výrazu je podobnost se skutečností neutrální na jedné straně a zároveň přítomnost nápadného diferenciačního prvku na straně druhé.“⁶⁰ Při studiu tohoto jevu se uplatňuje kombinace onomaziologických a sémaziologických metod. „Onomaziologie nás vede k poznání příčin a způsobů vzniku adherentní expresivity: jsou jimi zpravidla přesuny mezi různými odlišnými oblastmi pojmenování. Sémaziologie dospívá k poznání podstaty adherentní expresivity srovnáním se stylisticky neutrálním ekvivalentem expresivního výrazu.“⁶¹ Vzniku adherentně expresivních významů bude věnována samostatná kapitola.

Posledním typem je expresivita kontextová, která nesouvisí s významovými změnami, nýbrž s interferencí stylistických vrstev v daném kontextu. „Projeví

---

⁵⁸ ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, s. 14–23.

⁵⁹ Tamtéž, s. 10.

⁶⁰ CHROMEČKOVÁ, Tereza. *Významová struktura polysémických slov se zřetelem k významům expresivním*. Olomouc, 2017, s. 24.

⁶¹ ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, s. 82–83.

se při spojení výrazových prostředků patřících k různým stylovým oblastem a může se chápat jako jeden ze způsobů aktualizace vyjádření.⁶² Zatímco expresivita inherentní i adherentní spadaly do oblasti lexikologického bádání, expresivita kontextová je pouze jevem stylistickým.⁶³

3.2 Vznik významů adherentně expresivních a modely přenosu pojmenování

Jak jsme již zmínili, významy s adherentně expresivním příznakem vznikají v daném kontextu sémantickou změnou původně neutrálního významu nebo jsou odvozeny z jiného již existujícího expresivního významu. Při tomto procesu se podle Zimy uplatňují čtyři základní aspekty. Jedná se o intenzifikaci, proces opačný k intenzifikaci, konkretizaci a abstraktivizaci jako jeden z modelů přenosu pojmenování.

Podstata intenzifikace spočívá v tom, že neutrální skutečnost je označena výrazem, jehož sémantika implikuje znaky nadměrnosti. Například ve větě /Za nimi se **valil** dvanáctiletý jinoch.../ je neutrální lexém **přicházel** nahrazen expresivním výrazem **valil se**.⁶⁴ Při vzniku adherentně expresivních významů se objevuje také postup opačný, kdy se pro pojmenování intenzivnější skutečnosti užívá výraz znakově méně obsáhlý. Například ve větě /Výsledek byl **všelijaký**/ je adjektivum **všelijaký** použito ve významu *nevalný*.⁶⁵ Jestliže speciálnější výraz pojmenovává obecnější představu, hovoříme o konkretizaci. Tento jev ilustrují například lexémy **mládě** a **dítě**, jež v přeneseném významu označují *nezkušeného člověka*.⁶⁶ Opakem konkretizace je potom abstraktivizace, která tkví v tom, že konkrétní skutečnost je pojmenovaná obecnějším výrazem.

Výše zmíněné jevy adherentní expresivity se mohou prolínat také s dalšími modely přenosu významů u polysémických lexémů, z nichž můžeme uvést například metaforu, metonymii či antropomorfizaci. V případě metaforického přenosu jsou významy odvozovány na základě vnější podobnosti, zatímco u metonymie hraje stěžejní roli věcná souvislost. „Někdy se z metonymie vyděluje zvlášť synekdocha,

---

⁶² BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 132.

⁶³ ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, s. 11.

⁶⁴ Tamtéž, s. 44 a 75.

⁶⁵ Tamtéž, s. 44.

⁶⁶ Tamtéž, s. 76.

při které dochází k přenosu významu na základě principu části za celek nebo celku za část, např. moře křižovaly plachty (lodě s plachtami → plachty). Podle průzkumů podléhají tvorbě metafory spíše konkréta, zatímco metonymický přenos se uplatňuje spíše u abstrakt.⁶⁷ Metafora a metonymie bude podrobněji popsána v dalších kapitolách v souvislosti s kognitivní lingvistikou. Při přenosu pojmenování se uplatňuje také princip antropomorfizace. Ten se projevuje v přisuzování názvů spjatých s člověkem, zejména jeho tělesných částí, jiným prvkům vnějšího světa, například **čelo** stolu, **noha** židle, **ouško** jehly apod.⁶⁸ Jednotlivé principy přenosu si podrobněji ukážeme na konkrétních příkladech v excerpovaném materiálu.

3.3 Přesuny pojmenování mezi specifickými oblastmi

Jaroslav Zima popisuje několik oblastí, mezi nimiž dochází k přenosu významů, a tím vzniká expresivita. Jedná se například o přesuny pojmenování uvnitř skupiny jevů lidského života. Do této kategorie spadají výrazy z oblasti biologie, fyziologie a patologie člověka, jež se užívají v jiném významu. Například substantivum **nemluvně** neoznačuje pouze vývojové stádium lidského jedince, ale přeneseně pojmenovává také nezkušenou osobu v nějakém oboru. Podobně sloveso **strávit** se nepojí pouze s příjmem potravy, ale disponuje i významem *pochopit* nějakou skutečnost. Řadí se sem rovněž jména příslušníků národů, křestní jména, příjmení a apelativa, kde přenos pojmenování vzniká například na základě ustálených představ o charakteru některých národností (**Skot** jako označení *velmi šetrného člověka, lakomce*). Můžeme zmínit také náboženská pojmenování (**lucifer** = *zlý člověk*) nebo výrazy z oblasti pohádek a bájí (**čert** = *bujná, divoká osoba; trpaslík* = *člověk nepatrné postavy nebo významu, předmět nepatrných rozměrů*).⁶⁹

Další velkou a pro naši práci důležitou skupinu tvoří výrazy, jež jsou primárně spojeny s živočišným světem, ale přeneseně se užívají k pojmenování skutečností z oblasti lidského života. Některé konkrétní druhy zvířat expresivně označují člověka se specifickými vlastnostmi, kterými se danému živočichu podobá. Například **zmije** = *zlý člověk, zvl. žena*, **červ** = *ubohá, nepatrná bytost*. Další

---

⁶⁷ CHROMEČKOVÁ, Tereza. *Významová struktura polysémických slov se zřetelem k významům expresivním*. Olomouc, 2017, s. 19.

⁶⁸ ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, s. 68–69.

⁶⁹ ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, s. 55–60.

příklady budou podrobněji komentovány při analýze excerptovaného materiálu. Zde je přenos založen nejen na intenzifikaci, ale přesněji řečeno se jedná o tzv. sémantický hyperbolismus. Podstata tohoto jevu tkví v tom, „že jistou skutečnost pojmenováváme slovy s významovými znaky nikoli jen nadměrnosti, nýbrž metaforickými pojmenováními přejatými ze jmen zvířat, jejichž vlastnosti představují určité typické maximum (často jen domnělé, avšak tradicí v lidském vědomí zakotvené).“⁷⁰ Nepřenáší se však pouze názvy jednotlivých živočichů, ale také další skutečnosti s nimi spojené. Jedná se například o hlasové projevy některých zvířat, často ptáků (lidé **kuňkali**, krejčí **zašvitořil**), dále sem patří verba typu **zobnout si** s významem *trochu pojíst* nebo **zasýčkovat** ve smyslu *varovně promluvit* a další či adjektiva **sloní** expresivně *velký, ohromný, neohrabaný*. Živočichové jsou biologicky postaveni níže než lidé, proto takto přenesená pojmenování nesou často prvek depreciativnosti, například užijeme-li výrazy jako **čenich**, **rypák** nebo **tlama** k označení částí lidského těla.⁷¹ Nižší postavení živočichů podrobněji komentoval Igor Němec ve svém příspěvku *Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity*. K této problematice se v souvislosti se zoopelativy ještě vrátíme a budeme se jí věnovat níže v kapitole zaměřené na teorii méněcennosti.

Expresivní významy vznikají také přesunem výrazů z oblasti rostlin a přírodních jevů do jiných oblastí, například ve spojení /nohy má jaksi **uvadlé**/ nebo /Michelup **zaševelil**/ či užití substantiv **záplava**, **potopa** apod. ve smyslu *velké množství*. Poslední neméně důležitou skupinu tvoří přesun pojmenování z oblasti neživé hmoty do oblasti lidského života. Tradičně se užívají lexémy **bečka** v expresivním významu *tlustý člověk* či **bačkora** k označení *trpného, nepodnikavého člověka*. Objevují se také spojení **zmačkaná** tvář, **rozklížené** kroky apod. V uměleckých dílech podobné výrazy ozvláštňují text, v mluvených projevech pak rovněž přitáhnou pozornost posluchače.⁷²

3.4 Zhrubělé výrazy

Expresivní příznak nesou také zhrubělé výrazy, které zahrnují vulgarismy a nadávky. Posledním jmenovaným se budeme v této kapitole věnovat podrobněji,

---

⁷⁰ ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961, s. 66.

⁷¹ Tamtéž, s. 63–67.

⁷² Tamtéž, s. 67–71.

protože některá pojmenování zvířat se v přeneseném významu užívají právě k hanlivému označení osob, například **vůl**.

SSČ uvádí pouze výrazy zhrubělé, vulgarismy typu **hajzl**, **kurva** apod. jsou vynechány, protože ty disponují daleko větší mírou obhroublosti a tradičně jsou v komunikaci společensky nepřijatelné, často i tabuizované. Obecně vulgarismy užívají mluvčí, jež jsou ostatními uživateli jazyka zařazovány na nižší místo ve společensko-kulturním žebříčku a jejich projev je vnímán negativně. Někdy vulgární výrazy slouží jako prostředky aktualizací u lidí, v jejichž projevu se obvykle taková slova nevyskytují. Mluvčí jimi vyjadřují negativní emoce nebo se snaží šokovat komunikačního partnera. V řeči některých uživatelů jazyka (např. u skupin adolescentů) jsou vulgární výrazy natolik frekventované, že tito mluvčí přestanou pocítovat jejich expresivnost a považují je za standartní součást své slovní zásoby.⁷³

Častou frekvencí vulgarismů a obecně zhrubělých výrazů v řeči mladistvých dokazují i některé výzkumy. Například studenti Katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v roce 2009 zkoumali užívání takovýchto výrazů jako prostředku k vyjádření záporných emocí a postojů u mládeže. Výzkum se zaměřil na 600 studentů středních škol ve věku 16–20 let z Čech i Moravy. Výsledky dotazníkového šetření ukazují, že mladiství by nejčastěji označili spolužáka, který není chytrý zhrubělým výrazem **blbec**, **blb** (47 %) nebo **debil** (53 %) v neformálním projevu (v rozhovoru s kamarádem), naopak ve formální situaci (dialog s učitelem) by zvolilo 62 % respondentů spíše neexpresivní výraz **hlupák**. Často se zde vyskytují také výrazy, jež jsou původně určeny k pojmenování zvířat. Například lexémem **kráva** by 72 % dotazovaných označilo prodavačku, která je ošidila. „Zde je nutno zdůraznit, že respondenti jej pravděpodobně nevnímají jako výrazně expresivní či zásadně dehonestující, protože dominoval jak neformální, tak formální komunikační situaci.“⁷⁴ Z dalších přenesených pojmenování zvířat se zde objevoval například vulgarismus **svině**, dále pak lexém **koza**. Pozoruhodné je vnímání vulgarismů samotnými respondenty. Vidíme, že zatímco u některých výrazů mládež pocítuje značné známky pejorativnosti a neužívá je tedy ve formálním projevu, u jiných stejně hanlivých označení tomu tak není. Dále

⁷³ BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 533–534.

⁷⁴ HRADILOVÁ, Darina. Lexikální prostředky vyjadřující negativní postoje a emoce v projevech současné mládeže. „*Bohemistika*“, 2010, č. 3, s. 203.

většina z nich uvedla, že zhrubělé či vulgární výrazy jsou v jejich slovníku často frekventované a nepovažují je za tolik urážlivé, jako když jsou použity vůči nim samotným.⁷⁵

3.4.1 Nadávky

Nadávky můžeme definovat též jako dehonestující pojmenování, která přisuzují člověku vlastnosti snižující jeho hodnotu. Nejčastěji se tyto výrazy užívají ve formě vokativu k hanlivému oslovení jedince. Každý jazyk disponuje určitým množstvím lexémů z různých zdrojových oblastí, které slouží jako urážka. Lidé mají pravděpodobně větší potřebu takto hanlivě označovat své komunikační partnery, než je hodnotit pozitivně. O tom svědčí fakt, že české lexikum čítá daleko více slov, která se užívají ve funkci nadávky oproti výrazům určených k pochvale (např. **pašák**, **borec**, **šikulka**). Igor Němec uvádí dvě základní příčiny toho, proč obecně převažují pejorativa nad meliorativními výrazy. Prvním důvodem jsou „horší mimojazykové možnosti uvolňování citového napětí“, druhým pak „lepší jazykové možnosti zkreslování skutečnosti.“ Kladné emoce se mnohem snadněji demonstrují neverbálními prostředky než emoce negativní. Například láska se může vyjádřit pohlazením, obdiv darem apod., ale třeba v případě vzteku nelze snadno uhodit toho, kdo jej způsobil, proto se negativní citové napětí uvolňuje lépe slovy v podobě nadávek, která dotyčného uráží nebo jej ponižují. Co se týče druhé příčiny, lze konstatovat, že označujeme-li osobu, můžeme ji „znevážit, ponížit v rovině pojmenovávací ztotožněním s nejrůznějšími hodnotami nižšími (se zvířaty, neživými věcmi apod.), kdežto pro zvýšení její hodnoty se vyšších hodnot nedostává.“⁷⁶ Mezi nadávky patří například názvy některých zvířat (**vůl**, **osel**, **kráva**), pojmenování osob, které mají ve společnosti nízký status (**holomek**, **pacholek**) nebo se vyznačují duševní abnormalitou (**idiot**, **debil**), ale také názvy speciálních věcí (**trouba**).⁷⁷ Původy těchto nadávek budou blíže specifikovány v kapitole týkající se teorie méněcennosti.

Na základě uvedených charakteristik lze identifikovat dvě základní funkce nadávek. První z nich je funkce expresivní, kdy mluvčí volí dané výrazy v emočně

---

⁷⁵ HRADILOVÁ, Darina. Lexikální prostředky vyjadřující negativní postoje a emoce v projevech současné mládeže. „*Bohemistika*“, 2010, č. 3, s. 198–212.

⁷⁶ NĚMEC, Igor. Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009, s. 33.

⁷⁷ VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007, s. 217–218.

vypjaté situaci a dává tak volný průchod svým pocitům. S tímto aspektem souvisí také často pozorovatelná fonetická příznakovost lexémů, může se jednat například o onomatopoeie. Druhou funkcí je funkce konativní, kterou jsme již naznačili, kdy je cílem nadávky někoho urazit, performativně zapůsobit.⁷⁸

Na specifickou fonetickou skladbu některých nadávek upozorňuje také Pavel Eisner. Uvádí, že v některých slovech uijeme nespisovnou variantu slova s dvojhláskou ej místo ý/i, abychom vytvořili výraz záporně afektivní, například **bejku**. Podobnou distinkci můžeme pozorovat také u dvojice **strýc** a **strejc**. Zatímco první zmiňovaný lexém je neutrální a vyjadřuje příbuzenský vztah, výraz **strejc** je ve spisovném projevu vnímán jako pejorativum. Zdůrazňuje, že nejběžnější české nadávky (**krávo**, **vole**, **osle** apod.) jsou zvukově vyvážené a dají se prodloužit, toho se využívá právě v emočních situacích, kdy chceme někomu říct něco „pěkně od plic“. Na rozdíl od výrazů **vlk**, **plž**, **krtek** apod., které by kvůli své hláskové stavbě jako nadávky sloužit nemohly, i kdyby původně označovaly cokoliv hanlivého.⁷⁹

3.4.2 Teorie méněcennosti

Zvířata jsou obecně vnímána jako živočišný druh s nižší hodnotou než člověk, proto se jejich názvy často přeneseně užívají právě k pojmenování osob za účelem je znevážit a urazit. Hanlivě jsou tedy lidé označováni například jako domácí zvířata **vůl**, **kráva** nebo **osel** apod. Toto vnímání živočichů však neplatí od pradávna, pohled člověka na jednotlivé druhy zvířat se během historického vývoje mění vlivem různých faktorů. Ve středověku domácí zvířata hrála v lidském životě důležitější roli, proto k nim byl pocíťován větší respekt než dnes. Stejně tak měli lepší emocionální vztah k ptákům, v jejichž lovu spatřovali estetický zážitek, běžně se tak užívalo například meliorativní oslovení **sokolíku** nebo **sokolíčku**. Ve staré češtině se k pojmenování osob v negativním smyslu uplatňovaly jen názvy zvířat neužitečných nebo škodlivých (např. **výr** o sedlákovi), zejména pak názvy dravců. Některé vlastnosti dravců však byly přece jen vyzdvihovány na základě rytířské tradice inspirované římským válečným znakem orlice. S rozvojem tradice křesťanského náboženství a ústupem pohanského animistického pojetí přírody

---

⁷⁸ VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007, s. 217–218.

⁷⁹ EISNER, Pavel. O nadávání neboli O rohu hojnosti. *Chrást i tvrz: kniha o češtině*. Praha: XYZ, 2015, s. 372–374.

se více zapojují názvy zvířat, jež jsou spjaty s křesťanskou symbolikou. Zatímco **holubice** je pozitivně hodnocená, na **orly**, **supy** a **havrany** je nahlíženo jako na nečisté tvory, na křesťanské alegorii funguje také protiklad **vlk** a **beránek (ovce)**.⁸⁰

Lidé jsou často hanlivě označováni rovněž názvy neživých věcí. Například jména primitivních nástrojů nebo neopracovaných předmětů jako je **kopyto**, **trdlo**, **pařez**, **klacek** apod., které evokují těžkopádnost, slouží k pojmenování neobratných nebo nemotorných jedinců. Ke snižování hodnoty člověka se nevyužívají jen přenesené názvy zvířat nebo věcí, ale také osob, jež se považují za neplnohodnotné z různých hledisek. Jedná se o osoby s duševními poruchami (**idiot**, **kretén**), tělesnými vadami (**mrzák**, **lazar**) nebo lidi, jejichž schopnost myslet je omezená věkem, často se objevují jako expresivní výrazy **bába**, **dědek**, **moje stará** nebo v určitém smyslu také jinak kladné výrazy **chlapeček**, **holčička**, které zde naznačují malost, a tudíž neplnohodnotnost. Člověk může být znehodnocován také sociálně, například názvy některých v minulosti nedostatečně ceněných zaměstnání (např. **čeládka**, **pacholek** apod.) nebo lexémem, jež původně označoval chudé, nuzné osoby (**žebrák**, **bídák**, **ubožák** aj.). Méněcennost je naznačena i v nadávkách odkazujících k nízkému sociálnímu původu, například lexém **panchart** nebo zastaralé pejorativum **zkurvysyn** upozorňují na nemanželský původ. Názvy **lotrů**, **nevěstek** a jiných lidí s nedostatečnými mravními kvalitami se objevují rovněž ve funkci nadávek, například expresivní výraz **rošťák**.⁸¹

4 Frazeologie

Názvy zvířat jsou často přítomné ve frazeologických spojeních, proto je třeba se těmto jazykovým prvkům rovněž věnovat. V následujících kapitolách definujeme termín frazém, teoreticky nastíníme rozdíl mezi frazémem a idiomem a představíme různé typologie frazémů. Věda, která studuje frazémy a idiomy, se nazývá frazeologie, případně idiomatika.

---

⁸⁰ NĚMEC, Igor. Vztah k přírodě ve světle středověké slovní zásoby. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009, s. 469–471.

⁸¹ NĚMEC, Igor. Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009, s. 34–36.

4.1 Frazém vs. idiom

Frazémy se řadí mezi lexikální spojení, jejichž jednotlivé části spolu tvoří ustálenou kombinaci a nelze je libovolně zaměňovat s jinými komponenty. František Čermák, který se touto problematikou důkladně zabýval v několika svých pracích, zdůrazňuje charakteristickou vlastnost frazému, kterou je anomálie v různém smyslu (syntagmatická a/nebo paradigmatická). Právě tato zmíněná nepravidelnost podněcuje vznik „neopakovatelných a podle žádných pravidel negenerovatelných kombinací, typicky užívaných zvláště v mluveném jazyce; žádný obecný model ve smyslu slovotvorném apod. za jejich vznikem nestojí.“⁸²

Vedle termínu frazém se používá také často označení idiom. Přestože v mnoha případech se jedná o synonymní pojmy, můžeme zde nalézt rozdíly. „V zásadě platí, že analyzujeme-li kombinatorický útvar formálně, z hlediska formálních rysů, mluvíme o frazému, zatímco analýza sémantická, z hlediska relevantních sémantických rysů (včetně nominativních), opravňuje užívání názvu idiom.“⁸³ V rámci zjednodušení zde pracujeme pouze s pojmem frazém bez ohledu na hledisko analýzy.

4.2 Typologie frazémů

Frazeologická spojení lze rozdělit podle jejich funkce v textu na frazémy na rovině lexikální (kombinace tvaru morfémů v jednoslovném lexému, např. kazisvět), kolokační (kombinace tvaru lexémů, s funkcí nevětnou, např. na úkor něčeho) a propoziční (kombinace tvaru lexémů, kolokací i klauzí, s funkcí větnou, např. Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá).⁸⁴

Mezi frazémy patří také nevětná sousloví lidově označovaná jako rčení (případně úsloví, obrat apod.). U frazémů s větnou strukturou pak rozlišujeme přísloví (např. Komu není rady, tomu není pomoci), která se vyznačují morálním ponaučením a předávají určitou zkušenost, či pořekadla, jež se od přísloví odlišují absencí etického aspektu, případně některé pranostiky. Specifickou skupinu zastupují

---

⁸² ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, s. 225.

⁸³ ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná: Czech and general phraseology*. Praha: Karolinum, 2007, s. 33.

⁸⁴ ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, s. 227.

přirovnání (např. hubený jako vlk), která mohou mít povahu kolokační i větinou, a binomiály (např. den co den, oko za oko aj.), mezi něž někdy spadají i nefrazémy.⁸⁵

Za paralingvistické idiomy, které propojují verbální jazyk s nejazykem, jsou někdy považovány somatické frazémy. Ty obsahují názvy částí lidského těla (např. vzít si něco do hlavy, být někomu v patách), jsou charakteristické antropomorfním principem a uplatňují se i při pojmenování gesta (mávnout nad něčím rukou). Jako paralingvistické idiomy se někdy označují také frazémy botanické nebo animální, kterými se budeme zabývat podrobně při praktické analýze.⁸⁶

Je třeba zmínit také tzv. monokolokabilní lexémy (např. holičkách, pré, duhu), které se vyznačují tím, že se vyskytují v kombinaci pouze s jediným dalším slovem nebo velmi omezenou skupinou slov. Nalezneme je ve frazémeh /nechat někoho na holičkách/, /mít pré/, /jít někomu k duhu/ apod. Takto charakteristická slova se nikde v jazyce samostatně nevyskytují, takže bez existence daných frazémů, by úplně zanikla. Navíc u nich nelze identifikovat slovní druh ani jazykové kategorie a nedisponují vlastní sémantikou.⁸⁷

5 Kognitivní lingvistika

V následujících kapitolách se budeme zabývat kognitivní lingvistikou, která zkoumá propojení jazyka a myšlení člověka se zřetelem k jeho poznávacím procesům. Zajímají nás především metody a závěry tohoto multidisciplinárního oboru, které nám při analýze excerpovaného materiálu poslouží k objasnění některých jevů týkajících se obrazných významů zooapelativ.

5.1 Jazykový obraz světa

Pojem jazykový obraz světa se poprvé objevil v 80. letech 20. století v polském Lublinu v souvislosti s etnolingvistikou a folklorními texty. Vzniká tak evropská varianta amerického kognitivismu zkoumající sepětí jazyka s kulturou, která bere v úvahu podobné aspekty utváření obrazu světa v jazyce jako je tělesnost, pojmová metafora i teorie kategorizace na základě prototypu/stereotypu apod. Protože se však jedná o evropský přístup, jsou zde zdůrazněny některé prvky typické

---

⁸⁵ ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010, s. 228.

⁸⁶ ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná: Czech and general phraseology*. Praha: Karolinum, 2007, s. 34.

⁸⁷ Tamtéž, s. 29–30.

pro kulturu spjatou s daným geografickým územím, které se na tvorbě tohoto obrazu světa podílejí, například křesťanství či realie specifické pro tuto oblast apod. Stěžejní je zkoumání procesů spojených s myslí kolektivní: „studium jazyka jako obrazu světa, v přímé souvztažnosti národního jazyka s národní kulturou.“⁸⁸

Kognitivně a kulturně orientovaná lingvistika se zabývá jazykovým obrazem světa a vychází přitom z poznatků lexikologie a frazeologie, gramatiky a přihlíží také ke specifickému přístupu k textům. Polští a ruští vědci místo jazykového obrazu světa někdy užívají pojem naivní obraz světa, který je obsažený v jazyce.⁸⁹

5.2 Kognitivní lingvistika a význam

Problematické významu jsme se podrobně věnovali v předchozích kapitolách, ale je třeba dodat, že tento jev se nepojí pouze s lexikologií, nýbrž hraje svou roli i v jiných jazykových plánech, je tedy logicky spojen i s kognitivní lingvistikou. To dokládá tvrzení, že „vše v jazyce, od suprasegmentálních a segmentálních vlastností fonologie, přes morfologii, syntax a pragmatiku diskurzu, sdílí úkol vyjadřovat význam.“⁹⁰ Jak jsme již uvedli, lexikální význam se podle strukturalistů pojímá jako hierarchická struktura sémů. Kognitivní lingvistika však na význam nahlíží z jiného hlediska a vykládá jej jako „prototypový způsob pojetí předmětu v lidské mysli.“⁹¹ To znamená, že kognitivní definice významu zahrnuje vždy jen výrazné a podstatné vlastnosti předmětu, nikoliv úplně všechny.

Význam pramení z lidské zkušenosti a dále je rozvíjen pomocí metafory, metonymie a dalších prostředků. Vnější realitu vnímáme smysly, přičemž některé informace považujeme za zásadní, jiné jsou naopak odsunuty do pozadí, a právě na základě tohoto třídění je interpretován/konstruován význam. Každý člověk je však individuální bytost, proto i tělesné zkušenosti jednotlivých lidí se mohou vzájemně lišit. Stejně tak může být jedna představa interpretována stejným mluvčím v různých kontextech odlišně. Kognitivní lingvistika zkoumá, jak jsou jazykové jevy motivovány lidským poznáním. Vzhledem k výše zmíněným faktům však nelze

---

⁸⁸ VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007, s. 47.

⁸⁹ Tamtéž, s. 41.

⁹⁰ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 13.

⁹¹ VAŇKOVÁ, Irena et al. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005, s. 80.

stanovit přesná pravidla fungující za každé situace, proto se popisují spíše obecné tendence charakterizující jazyk jako celek.⁹²

5.3 Kognitivní kategorie a prototyp

Výzkumy disciplín zabývajících se kognicí ukazují, že lidské znalosti jsou ukládány do speciálních tříd, tzv. kognitivních kategorií, jež se vyznačují speciální strukturou a prostupností svých hranic. Tradiční přístup ke kategorizaci, původem sahající o období starého Řecka a nazývaný objektivismus, definuje charakter kategorií „nezávisle na tělesné povaze bytostí, které jsou činiteli kategorizace a doslovností, bez jakéhokoliv vlivu imaginativních mechanismů (metafory, metonymie a obrazotvornosti) na povahu kategorií.“⁹³ Nejen tímto tvrzením se liší od nového přístupu, který s imaginativními mechanismy hojně pracuje, protože je pokládá za jedny z hlavních činitelů při procesu kategorizace. Navíc moderní postoj zdůrazňuje, že při myšlení, které je imaginativní, vycházíme z tělesných zkušeností. Tento nový přístup je nazýván zkušenostní realismus nebo též experiencialismus.⁹⁴

Každá kategorie obsahuje tzv. prototyp, typický reprezentant sémantické třídy, s nímž jsou ostatní členy spojeny určitým vztahem. Neznamena to však, že každý člen musí mít s prototypem společný nějaký znak. Daný vztah může naznačovat například řetězec vzájemně propojených členů, kde mají společný rys pouze sousedící články, ale prvky na koncích řetězce už shodný znak mít nemusejí. Jako radiální kategorie jsou pak označovány komplexní kategorie definované množstvím řetězů, které se od centrálního prototypu odvozují.⁹⁵

Například v angličtině je slovo **mother** (matka) charakterizováno prototypem *žena, která je vdaná za otce dítěte, které počala, porodila a o které se stará*. Nalezneme však případy, kdy se lexém této definici vymyká, například nevlastní matka, biologická matka, adoptivní matka, genetická matka apod. „Žádný z rysů prototypu není nutný ani postačující k definování všech těchto osob jako matek,

---

⁹² SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 15–18.

⁹³ LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006, s. 11.

⁹⁴ Tamtéž, s. 13–14.

⁹⁵ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 19.

neboť není žádný rys, který by všechny sdílely.“⁹⁶ Kognitivní kategorie se mohou v různých jazycích lišit, stejně tak může docházet k rozdílům při kategorizaci objektu v jednotlivých jazykových registrech téhož jazyka.⁹⁷ V některých případech však neexistuje jediný všemi stejně přijímaný kognitivní model pojmu **matka**, což dokazuje volba primárního významu tohoto polysémického lexému ve slovnících v rámci jednoho jazyka. Zatímco v jedné z prvních anglických lexikografických příruček z roku 1755 je primární význam definován na základě modelu zrození, slovník *Funk and Wagnall's Standard* zvolil pro výklad základního významu model výchovy a *American College Dictionary* pak v primárním významu uplatňuje genealogický model, jak uvádí Lakoff.⁹⁸ V SSČ je primární význam hesla **matka** definován jako *žena ve vztahu k svému dítěti: pečlivá, nevlastní matka*. Vidíme tedy, že zde je význam definován velmi obecně bez zřetele k jednotlivým modelům jako je tomu v anglických slovnících.

Radiální kategorie je důležitá také při zkoumání polysémie, protože umožňuje studovat nejen jednotlivé lexikální jednotky, ale také vzájemné souvislosti mezi nimi. Navíc definuje vztahy mezi centrem a periferií, tedy mezi významy primárními a odvozenými, a sleduje rys příznakovosti. Prototyp vychází z lidské zkušenosti a je motivován tím, jak na sebe lidé s jednotlivými členy kategorie vzájemně působí. Například lexému **chair** (židle) je význam přisuzován na základě toho, jak člověk s daným předmětem nakládá. Nejdůležitější je tedy zde akt sezení, protože je to právě „ta zkušenost, která definuje, co je židle, a varianty této zkušenosti vedou k variantám periferním členů kategorie.“⁹⁹ Můžeme zde sledovat i jistou hierarchii, kdy některé členy tvoří podřazenou nebo nadřazenou úroveň k členům úrovně základní. Vezmeme-li si stejný lexém **chair** (židle) reprezentující základní úroveň, podřazenou kategorií potom bude **armchair** (křeslo), která reflektuje jemnější rozdíly. Kategorií nadřazenou pak **furniture** (nábytek), kde se **chair** řadí mezi prototypické centrální členy, zatímco například umělecké televizní stolky jako druh nábytku mají blíže k periférii. Objevují se zde také tzv. vícenásobně motivované

---

⁹⁶ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 20.

⁹⁷ Tamtéž, s. 20.

⁹⁸ LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006. s. 85.

⁹⁹ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 21.

členy (multiply motivated), které v dané kategorii nemají vyhrazeno pouze jediné místo, případně jsou s prototypem vázány vícero vztahy.¹⁰⁰

5.3.1 Prototyp a pojem

Existují dva způsoby vnímání významu, které se navzájem doplňují. „Klasická (logická) definice je nezbytná v souvislosti s tzv. objektivními jazyky a styly (např. pro popis terminologie), zatímco prototypová vyhovuje popisu běžného, přirozeného, „naivního“ obrazu světa, a vůbec jazyků a stylů vymezovaných jako subjektivní.“¹⁰¹ Kognitivní lingvistika zde tedy pracuje jak s kategoriemi logickými, vědeckými, tak s kategoriemi přirozenými. Logické kategorie jsou spjaty s pojmy, zatímco kategorie přirozené se pojí s prototypy.

Vzhledem k tomu, že pojmy jsou zakotveny ve vědeckých kategoriích, musí být jednoznačné, významově přesné a jsou charakteristické především svou informativní funkcí. Takto založené významy by neměly obsahovat žádné známky subjektivního hodnocení a zapojovat se do konotací.

Naopak prototypy se vyznačují subjektivitou, objevují se zde také prvky emociality či hodnocení. „Vycházejí z nepřesné generalizace a ukazují na místo dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství.“¹⁰² Takto založená reflexe významu se užívá v tzv. antropocentrických stylech jazyka a její původ je zakotven ve frazeologii, pojí se s každodenní komunikací, folklorními texty, anekdotami apod.¹⁰³

5.3.2 Prototyp a stereotyp

Většina autorů textů zaměřených na kognitivní lingvistiku užívá pojmy prototyp a stereotyp v synonymním významu, každý z nich však v poněkud jiném kontextu. V běžné lidské komunikaci nese výraz stereotyp spíše negativní konotace, například spojení /stereotypní práce/ se uplatňuje ve smyslu jednotvárná, stále se opakující a nudná činnost. Jako termín se užívá zejména v souvislosti „se společenským (a společensko-kulturním) rozměrem slov, respektive znaků,

---

¹⁰⁰ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 22.

¹⁰¹ VANĀKOVÁ, Irena et al.. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005, s. 83.

¹⁰² Tamtéž, s. 83.

¹⁰³ Tamtéž, s. 82–83.

a v kolektivu utvářených a sdílených představ, které jsou za nimi.“¹⁰⁴ Prototyp se pojí s kognitivní psychologií a psycholingvistikou a označuje skutečnost, „jak se na základě konceptualizačních procesů pojem konstituuje v mysli.“¹⁰⁵

V publikaci *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky* je uvedeno, že R. Grzegorzyczkowa upozorňuje na to, že zatímco označení prototyp se častěji užívá v souvislosti s věcmi, stereotyp se objevuje v kontextech spojených s lidmi (např. ženský versus mužský obraz muže). Bartminski však rozšiřuje použití výrazu stereotyp i mimo oblast lidských jedinců a užívá tento termín například v souvislosti s vesmírnými tělesy (slunce, hvězdy) nebo přírodními elementy (oheň, voda) apod. ve *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*. Stereotyp pak definuje takto: „zobrazení předmětu, zformované v jistém společném zkušenostním rámci a vymezující, čím předmět je, jak vypadá, jak působí, jak s ním člověk nakládá; toto vymezení je ustálené v jazyce a patří do společného vědomí o světě“.¹⁰⁶ Prototyp/stereotyp se zakládá na subjektivní generalizaci.

5.3.3 Různá pojetí stereotypů a jejich funkce

Stereotypy jsou obecně vnímány spíše negativně, protože často reprezentují záporná popisná schémata typu /Polák je líný a pije/, /otec je přísný/ apod. Na druhé straně však existují i pozitivní stereotypy, které slouží jako vzory, například /Polák je přátelský/ či /otec je starostlivý a ochraňující/. Tento prvek hraje nejen v jazyce, ale také v literatuře, v reklamě apod. důležitou roli, proto nelze stereotypy přehlížet nebo se je snažit zcela odstranit. Jak jsme již výše naznačili, stereotypizaci nepodléhají jen lidé, ale ke schematizaci určitých charakteristik dochází také v případě věcí, kosmu /země je posvátná/, rostlin /vrba je smutná/ anebo zvířat /osel je hloupý/, /prase je špinavé/.¹⁰⁷ Právě v souvislosti s poslední jmenovanou skupinou se stereotypům zde věnujeme. V této kapitole pro přiblížení představíme různé definice stereotypu, které přejímáme z díla *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*.

Ze sociologického hlediska chápe Walter Lippmann stereotyp jako „jednostranný, parciální a schematický „obraz v lidské hlavě“, tj. obraz nějakého

---

¹⁰⁴ VAŇKOVÁ, Irena et al.. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005, s. 84.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 84.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 84–85.

¹⁰⁷ BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum, 2016, s. 77–79.

jevu, který je založen na zkušenosti s ním“.¹⁰⁸ A dodává, že stereotypy jsou charakteristické funkcí psychologickou, protože zajišťují ekonomizaci úsilí při poznávání okolního světa, a funkcí sociální, jelikož úkolem stereotypu je také bránit společenskou pozici v širším slova smyslu.

Adam Schaff pak řadí stereotypy do oblasti pragmatiky a za subjektivní činitele hrající roli při vnímání objektivní reality označuje povahu lidského poznávacího aparátu a tzv. kulturní kód, které lidské vnímání podmiňují a zásadně ovlivňují. Stereotyp pak definuje jako „hodnotící soud (negativní nebo pozitivní), který je spojen s přesvědčením; jde o soud, jehož předmětem je jistá skupina lidí, je emocionální, nezávislý na osobní zkušenosti, zcela nebo alespoň částečně odporuje faktům a vzdoruje změnám.“¹⁰⁹ Vidíme, že zatímco Lippmann spojuje stereotyp s osobní zkušeností, Schaff naopak zdůrazňuje distanci od jakékoliv zkušenosti a stereotypy asociuje výhradně s lidmi.

Další hledisko do problematiky vnáší Uta Quasthoffová, jež zastává sociotechnické pojetí etnického stereotypu a stejně jako Schaff upozorňuje na emocionální hodnocení stereotypu. Podle ní je stereotyp „verbální manifestace přesvědčení, jež se týká společenské skupiny nebo jednotlivců, kteří jsou členy takovéto skupiny. Toto přesvědčení má formu logického soudu připisujícího (nebo upírajícího) dané třídě osob určité vlastnosti nebo způsoby chování [...]“¹¹⁰

Odlisný přístup ke stereotypu přináší americký filozof Hilary Putnam, který stereotypy nespojuje výhradně s názvy osob jako tomu bylo v předchozích definicích, ale upozorňuje na jejich přítomnost ve všech jednotkách lexika.¹¹¹

Z uvedených přístupů ke stereotypům vyplývají také jejich funkce. Stereotypy slouží k vyjádření emocí, kladně nebo záporně něco hodnotí, zjednodušují myšlení a mluvení o světě, a navíc podávají obraz vlastností, které jsou člověku nápadné. Stereotypy vztahující se k národům pracují často s vnějším vzhledem jejich příslušníků /židovský nos/ nebo využívají specifické rysy jejich mluvy /Angličané mluví, jako by měli v puse horký brambor./, všímají si také zvyků

---

¹⁰⁸ BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum, 2016, s. 61.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 65.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 67.

¹¹¹ Tamtéž, s. 73.

v oblasti stravování /Francouzi jsou žabožrouti./ či oblíbených aktivit /s Rusy je spojena vodka nebo harmonika./.¹¹²

5.3.3.1 Stereotypy vs. předsudky

Se stereotypy souvisejí také předsudky, nejedná se však o tentýž jev, proto nelze pojmy stereotyp a předsudek zaměňovat. Předsudky se nezakládají na pravdivém tvrzení a svým negativním hodnocením záměrně škodí osobám nebo skupinám lidí, ke kterým se vztahují. Například obyvatelé Varšavy jsou polskými venkovany označováni jako podvodníci. Stejně jako je tomu i stereotypů i v tomto případě však nalezneme pozitivní varianty předsudků, např. bratr je často vnímán jako osoba, která nám vždy pomůže, nebo na lékaře nahlížíme jako na člověka, který má o své pacienty velkou starost. Taková tvrzení často rovněž nevycházejí z osobní zkušenosti a jsou nepravdivá. Společnost nimi pouze vyjadřuje jakési ideální vzorce, které očekává.¹¹³

6 Kognitivní lingvistika a procesy mapování

Radiální kategorie vytvářejí mentální prostory (mental spaces), s nimiž se pojí myšlení i užívání jazyka. Tyto mentální prostory vychází z lidské zkušenosti a dále jsou rozvíjeny procesy mapování, kam spadá především metafora, metonymie a skládání/křížení (blends/blendsy).¹¹⁴ Jak uvádí Vladimír Chrz, termín mapování (mapping) byl vymezen Genterovou a Genterem, Lakoffem a dalšími jako „řada korespondencí mezi entitami dvou konceptuálních oblastí, na jejichž základě dochází k projekci struktury poznání z jedné oblasti (zdrojová či základní oblast) do druhé (cílová oblast)“¹¹⁵

6.1 Metafora

Než přejdeme k popisu metafory jako jednoho z procesů mapování podle Lakoffa a Johnsona, uvedeme některé z dalších teorií týkajících se tohoto jevu, které zpracoval Vladimír Chrz v díle *Metafory v politice*. Aristoteles ve svém díle *Poetika*

---

¹¹² BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum, 2016, s. 80.

¹¹³ Tamtéž, s. 78–79.

¹¹⁴ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 23.

¹¹⁵ CHRZ, Vladimír. *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav Akademie věd České republiky, 1999, s. 42.

tradičně definuje metaforu jako „přenesené pojmenování na základě podobnosti“. Vychází přitom z hypotézy, že se metafora váže především k jazyku a myšlení se příliš netýká. Zároveň se podle něj tento jev vyznačuje jistou mírou neobvyklosti oproti konvenčním výrazům, které doslovně vyjadřují danou skutečnost.¹¹⁶

Novější stanovisko zaujímá Paul Ricoeur, který chápe metaforu jako tzv. sémantickou inovaci. „V tomto pojetí není metafora pouhým pojmenováním, nýbrž vzájemným působením slov v rámci určitého syntaktického celku.“¹¹⁷ Užijeme-li metaforická spojení /stáří je soumrak/ či /příroda je chrám/ v jejich doslovném významu, zjistíme, že vzhledem k významům jednotlivých komponentů tyto celky nedávají smysl. Metafora zde však způsobí extenzi významu některých členů a výpověď tak nabývá nového neobvyklého významu. V případě, že se tento neobvyklý význam v některých kontextech ustálí natolik, že se stane součástí konvenčního systému, hovoříme o tzv. mrtvých metaforách.¹¹⁸

Lakoff a Johnson zdůrazňují, že metafora není pouze záležitostí jazyka, ale už naše myšlení, vnímání a konání má metaforickou povahu. „Podstatou metafory je chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci.“¹¹⁹ Často užívají výraz konceptuální metafora, aby zdůraznili, že metafora souvisí s pojmy (jeden pojem je metaforicky strukturován druhým.). Navíc podle nich zaujímají metaforická vyjádření podstatnou část běžného obecně užívaného a sdíleného pojmového systému. Vidíme tedy, že tato tvrzení se zásadně rozcházejí s Aristotelovou domněnkou o výhradním spojení metafory s jazykem a neobvyklosti vyjádření.

Metafora je vnímána jako nejběžnější proces mapování, který vzniká tehdy, když pojem tradičně užívaný v jedné doméně, uplatníme v doméně jiné. Jedná se tedy o přesun informací z původní oblasti (zdrojová doména) do oblasti nové (cílová doména). Jako zdrojová doména pro všechny znalosti člověka je obvykle chápána oblast lidského těla a odtud se pojmy přesouvají například k označení času, emocí nebo stavu bytí. Často je metafora postavená na konceptu UVNITŘ/VNĚ. Například malé děti poznávají okolní svět vkládáním věcí do úst nebo přemísťováním předmětu z jedné nádoby do druhé. Pokud je toto schéma užito například v souvislosti s časem, vzniká metafora (to get things done in time (udělat

---

¹¹⁶ CHRZ, Vladimír. *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav Akademie věd České republiky, 1999, s. 9.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 9.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 9–10.

¹¹⁹ LAKOFF, George a JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, s. 17.

věci včas) a to run out of time (nemít už čas). Metafora v jazyce je důležitým činitelem při zkoumání gramatických jevů či kulturních odlišností apod.¹²⁰

6.1.1 Metafora a kultura

Je důležité zdůraznit kulturní podmíněnost metafory, která se zde nepojímá jako básnický prostředek, ale je přítomná v běžné řeči. To, co naše společenství chápe jako metaforický pojem, jiná kultura metaforou vůbec vyjadřovat nemusí, nebo se druh tohoto přenosu pojmenování může lišit. Například u nás se tradičně používá metaforické spojení /čas jsou peníze/. Za práci, kterou vykonáme v určitém čase, dostaneme finanční odměnu. Peníze jsou pro nás omezeným prostředkem, jež slouží k získání materiálních věcí, a cenným zbožím. Stejně tak vnímáme také čas, proto když o něm hovoříme, čerpáme z našich každodenních zkušeností s penězi a užíváme například výrazy /plýtvat časem/, /ušetřit čas/, /rozpočítat čas/ apod. Toto metaforické vnímání času je typické pro moderní průmyslově založené společnosti, v jiných kulturách tedy představa času nemusí být chápána a prožívána stejně.¹²¹

Podobně tomu je také v souvislosti s přeneseným pojmenováním zvířat. Přestože česká i francouzská kultura jsou si v mnohém podobné, na konkrétních příkladech ukážeme, v čem se může lišit jejich vnímání určitých druhů živočichů. Například v češtině užíváme název zvířete k pojmenování člověka na základě určitých vlastností nebo vzhledu, které nám tohoto živočicha evokují. Francouzská kultura však může u stejného živočicha považovat za důležité jiné charakteristické rysy nebo jí dané vlastnosti připomínají jiného živočicha. Záměrně pracujeme v této práci s cizím jazykem, aby se ukázaly případné kulturní rozdíly.

6.1.2 Typy metafor

V zásadě se rozlišují tři hlavní typy metafor, jedná se o metaforu strukturní (někdy též nazývána jako strukturální), orientační a ontologickou. Mezi první ze zmiňovaných typů by se řadilo například výše komentované spojení /čas jsou peníze/, kdy je struktura jednoho pojmu vytvořena na základě pojmu druhého.¹²² Zdrojovou doménou strukturních metafor bývá často tělesná zkušenost. Například metaforický pojem /people are plants/ (lidé jsou rostliny) motivuje obrazné vyjádření

---

¹²⁰ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 23–25.

¹²¹ LAKOFF, George a JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, s. 19–21.

¹²² Tamtéž, s. 26.

/sprouting up/ (rašení, klíčení) označující růst dětí.¹²³ Na základě této teorie očekáváme existenci modelu „lidé jsou zvířata“ nebo „lidé jako zvířata“, protože v českém lexiku nalezneme mnoho obrazných výrazů podporujících tuto domněnku. Můžeme zmínit některé původně zvířecí projevy, jež se v přeneseném smyslu pojí s lidmi. Jedná se například o spojení typu /**zavyl** bolestí/, /žák něco **kuňká** a není ho slyšet/ či /stále na ženu **vrčí**/ apod.

Druhým typem je metafora orientační, která dává pojmu prostorovou orientaci (nahoru–dolů, uvnitř–vně, na/k–od apod.). Na rozdíl od strukturní metafory „nestrukturuje jeden pojem na základě druhého, nýbrž místo toho organizuje celý systém pojmů, a to všechny vůči sobě navzájem.“¹²⁴ Vychází z předpokladu, že naše tělo funguje ve fyzickém prostoru určitým způsobem. Jako příklad můžeme uvést metaforický pojem /šťastný je **nahoře**/ vycházející z předpokladu, že vztyčený postoj asociuje spokojenost. Odtud pak vznikají spojení typu /nálada se mi **zvedla**/ nebo /**zvýšilo** se mi sebevědomí/. Naopak skleslý postoj evokuje negativní citové rozpoložení, proto užíváme výrazy jako /jsem úplně **na dně**/, /**upadl** jsem do deprese/, /nálada **klesala**/ apod. Mezi dalšími metaforickými pojmy, které připisují obecně dobré kondici místo nahoře, se objevuje vzájemná koherence daná vnější systematičností, například /zdravý je nahoře/, /živý je nahoře/ a také /autorita je nahoře/ atd. Podobně také budoucí předvídatelné události jsou chápány jako nahoře a vpředu. Zde je východiskem zrakové vnímání, protože lidé se dívají očima většinou ve směru pohybu kupředu a blíží se k objektu (nebo se objekt přibližuje k nim). Zároveň horní část objektu v zorném poli stoupá vzhůru. Běžně se tedy používají výroky jako /**nadcházející** akce budou oznámeny/, /co je letos ještě **před** námi/ nebo /to, co očekáváme, visí **nad** námi jako Damoklův meč/ apod.¹²⁵

Ontologická metafora umožňuje nahlížet na abstraktní představy (události, činnosti, city emoce či myšlenky apod.) jako na entity a substance. Při této konceptualizaci vychází z lidské zkušenosti s fyzikálními objekty a látkami. Lidé mají potřebu přetvářet jevy bez fyzického denotátu na jevy nespojitě (diskrétní) definované svým povrchem. Například nárůst cen v určitém časovém období můžeme vyjádřit substantivem **inlace**. Tento jev pak vnímáme jako entitu, což je dobře viditelné například ve výroci: /inlace **snižuje** naši životní úroveň/,

---

¹²³ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 24.

¹²⁴ LAKOFF, George a JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, s. 26.

¹²⁵ Tamtéž, s. 26–32.

/inflace **nás zahání** do kouta/, /inflace **si vybírá** svou daň/ aj. Ontologická metafora slouží k odkazování na určitou zkušenost, má tedy referenční funkci (propracováváme se k **míru**), dále je prostředkem kvantifikace (na světě je **tolik nenávisti**), identifikace aspektů (**brutalita války** nás všechny odlidšťuje) a příčin (udělal to ze **zlosti**), dále může vyjadřovat i stanovení cílů a motivace činností (přišel do New Yorku **hledat slávu a štěstí**.) apod.¹²⁶ Speciálním druhem ontologické metafory je personifikace, „kdy je fyzický objekt dále specifikován jako lidská bytost“¹²⁷. Neživé, abstraktní nebo obecně jakékoliv nelidské entitě přisuzujeme lidské charakteristiky. Například /**život** mě **podvedl**/ nebo /**rakovina** ho nakonec **dostihla**/. Personifikace umožňuje uživatelům jazyka rozumět takovýmto jevům na základě vlastních činností, motivací, vlastností a cílů.¹²⁸

6.2 Metonymie

Druhým procesem mapování je metonymie, která podléhá výzkumům v daleko menší míře než metafora, přestože se jedná o jazykový jev neméně důležitý. O metonymii hovoříme tehdy, jestliže dochází k záměně části za celek¹²⁹ nebo v případě, kdy je daná entita nahrazena pouze něčím automaticky spojovaným s touto entitou. Například ve větě **Dostojevský zabírá v mé knihovně celou polici** jméno ruského spisovatele odkazuje k jeho dílům, můžeme zde tedy pozorovat referenční funkci.¹³⁰

Metonymické pojmy tedy primárně slouží ke konceptualizaci nějakého jevu na základě jeho vztahu k něčemu jinému. Již jsme zmínili synekdochu, která spočívá v záměně části za celek. Například ve větě /pro náš projekt potřebujeme **několik bystrých mozků**/ část bystré mozky zastupuje „inteligentní osoby“. Důležité ovšem je, že výběr oné části není nahodilý. Mozek byl zvolen právě proto, že je spojován s inteligencí jako vlastností člověka, na kterou je v tomto výroku kladen důraz. Dalším příkladem metonymie je záměna výrobce za výrobek /koupil si **Forda**/, používaného předmětu za uživatele /**taxíky** žádají pořád větší jízdné/, řídicího za řízeného /**Napoleon** prohrál u Waterloo/, instituce za lidi za ni odpovědné

---

¹²⁶ LAKOFF, George a JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, s. 39–41.

¹²⁷ Tamtéž, s. 47.

¹²⁸ Tamtéž, s. 47–48.

¹²⁹ Tento druh metonymie je nazýván též jako synekdocha.

¹³⁰ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 26.

/neschvaluji to, co **vláda** dělá/, zaměňuje se také místo za instituci /**Hollywood** už není to, co býval/ či místo za událost /nezapomeňme na **Hirošimu**/ apod.¹³¹

Stejně jako metafora také metonymie vychází z lidské zkušenosti, strukturuje nejen jazyk, ale i lidské myšlení, postoje a činnosti a je kulturně podmíněná. Specifickým druhem metonymie je křesťanská symbolika. Například holubice představuje Ducha svatého na základě své krásy, něžnosti a mírnosti. Obloha, jako přirozené prostředí tohoto živočicha, metonymicky zastupuje nebesa, kde se podle teologické tradice vyskytuje Duch svatý. Když holubice ladně poletuje nebo se snáší k zemi mezi lidí, evokuje křesťanům zmiňovanou teologickou entitu.¹³²

V jazyce se tento jev vyskytuje také například v podobě elipsy, krácení slov vynecháním jejich začátku nebo konce či fonologické redukce apod. Metonymie umožňuje rovněž vypustit z větné konstrukce přímý předmět v akuzativu u sloves, z jejichž významu je patrné, o jaký objekt by se jednalo. Například sémantika slovesa **pay** (platit) napovídá, že při placení dáváme někomu peníze. U některých sloves tak metonymie může motivovat spíše k užívání předmětu nepřímého ve formě dativu.¹³³

6.3 Skládání/křížení

S procesem mapování souvisí také tzv. křížení, jehož výsledkem jsou složená slova (blends/blendsy). Podstata tohoto jevu tkví v tom, že dvě výchozí zdrojové domény se spojí, aby společně konstituovaly samostatnou třetí doménu. Například výraz **motel** je morfologickým blendem, který vznikl z lexémů **motor** a **hotel**.¹³⁴

7 Metodologie práce a její cíle

Výchozí materiál pro rozbor významové struktury českých pojmenování zvířat jsme čerpali především ze *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, protože tuto publikaci považujeme za základní lexikografickou příručku registrující souhrn české slovní zásoby. Jestliže přejímáme výrazy ze slovníku, již tento zdroj neuvádíme. V některých případech však pracujeme také s frazémy, které se sice v SSČ nevyskytují, ale zaznamenává je *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (dále

---

¹³¹ LAKOFF, George a JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002, s. 49–53.

¹³² Tamtéž, s. 53–54.

¹³³ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004, s. 26.

¹³⁴ Tamtéž, s. 26–27.

jen SČFI) nebo jsou uvedeny v ČNK. V případě užití těchto či dalších zdrojů doplňujeme příslušný bibliografický údaj. Co se týče práce s ČNK, využíváme zkušební verzi nástroje FRANTA (FRazémová Anotace a Textová Analýza) identifikující frazémy a ustálené kolokace. Za relevantní pokládáme deset a více výskytů hledaného sousloví.

Při analýze francouzských lexémů pojmenovávajících zvířata jsme vycházeli ze slovníku *Le Nouveau Petit Robert*, který rovněž neregistruje všechna spojení obsahující animalistický komponent s přeneseným významem. Z tohoto důvodu jsme hojně využívali publikaci *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. (Když mluvíme o vlku...Zvířata ve výrazech francouzského jazyka), jež často nabízí také etymologii požadovaných ustálených kolokací či rozšířenější výklad jejich významu. Použijeme-li výraz ze slovníku, ponecháváme bez odkazu na bibliografii, jiný zdroj pak uvádíme v poznámce pod čarou.

V diplomové práci jsme zkoumali názvy zvířat, které se v češtině užívají v přeneseném významu, a podrobili je kvantitativní i kvalitativní analýze. Metodám a výsledkům kvantitativního výzkumu se budeme podrobněji věnovat v samostatné kapitole. V rámci kvalitativní analýzy jsme excerpované výrazy roztřídili do skupin na základě struktury jejich významu (monosémické lexémy zapojující se do frazeologie, polysémická slova, která mají přenesený význam, sekundární, terciární aj.) a rovněž jsme je klasifikovali do tematických skupin podle společných znaků (například podle vzhledu, vlastností, pohybové aktivity atd.) V přílohách jsou uvedeny tabulky a grafy ilustrující výsledky kvantitativního výzkumu a seznam zooapelativ, v němž jsou žlutě zvýrazněny lexémy, které jsme dále analyzovali. V diplomové práci s ohledem na rozsah práce a časové možnosti komentujeme pouze vybrané příklady. Příloha, v níž jsou excerpované české lexémy rozděleny podle jejich významové struktury včetně definice jednotlivých významů, je kvůli svému rozsahu obsažena pouze v elektronické verzi práce na CD. Francouzský materiál slouží ke komparaci s českými výrazy.

Je třeba zmínit také formální pravidla, kterými jsme se řídili při zpracování excerpovaných hesel. V zásadě dodržujeme grafickou normu SSČ, která se však liší od obecného úzu odborných textů. Tučně jsou zvýrazněné analyzované výrazy, jejich adjektivní či slovesné deriváty a také slova, která chceme zdůraznit, v kulatých závorkách kromě doplňujících informací uvádíme u francouzských příkladů také

český překlad. Kurzívou jsou označeny názvy děl a doslovně převzaté definice lexikálních významů u českých lexémů a arabské číslice na tomto místě upřesňují, ke kterým významům původního slova se váží. V případě francouzských kolokací ponecháváme námi přeložené významy do češtiny bez grafické úpravy, například /noir comme un **corbeau**/ (černý jako havran). Celé frazémy a ustálené kolokace v obou jazycích jsou ohraničeny lomítky a animalistické komponenty v nich rovněž odlišujeme tučně, například /lepší **vrabec** v hrsti, než **holub** na střeše/. Přestože jsou některé frazémy ve francouzském zdroji uváděny v podobě věty respektující typografická pravidla (velké písmeno na začátku, tečka na konci), v rámci sjednocení formy s českou podobou frazémů je píšeme s malým písmenem a bez interpunkčního znaménka. Výjimkou jsou případy, kdy psaní velkého písmena podléhá pravopisným normám, například u vlastních jmen, a nebo když má interpunkční znaménko svoji specifickou funkci, například ve zvolání /quelle **chameau**!/ (jaký velbloud!). V diplomové práci užíváme zejména ze stylistických důvodů paralelně slova **zvíře** a **živočich**. Uvědomujeme si, že SSČ definuje lexém **zvíře** jako *větší živočich, zvl. savec*, ale analýze zde podléhají výrazy označující jak drobné organismy (hmyz), tak větší obratlovce (slon), proto zde tyto pojmy považujeme za synonyma.

Praktická analýza bude prováděna se zřetelem k následujícím výzkumným otázkám:

- 1) **Jakou část z analyzovaného celku zaujímají názvy zvířat, které se zároveň užívají přeneseně k pojmenování jiné skutečnosti? Kolik polysémických lexémů má obrazný primární, sekundární, případně jiný význam?**

Nejprve stanovíme celkový počet hesel pojmenovávajících zvíře a následně z něj vyčleníme výrazy, které se kromě označení živočicha přenášejí i do jiných oblastí. Určíme také, jaké postavení zaujímá obrazný význam u polysémických lexémů a procentuálně vyjádříme, u kolika z nich se jedná zároveň o význam primární, sekundární či jiný. Kvantitativní analýza bude provedena pouze na českém materiálu.

- 2) **Jaká je struktura významu názvů zvířat? U kterých výrazů označuje primární, sekundární, případně jiný význam odlišnou skutečnost než pojmenování zvířete?**

Zaměříme se na české monosémické i polysémické lexémy a budeme zkoumat jejich významovou strukturu. Do jednotlivých skupin rozdělíme výrazy, jejichž význam se užívá přeneseně v primárním, sekundárním, případně v jiném významu a budeme sledovat jejich společné znaky.

3) Jak se přenáší jednotlivé významy a jaké faktory se při přenosu uplatňují?

Pokusíme se zjistit, jakým způsobem se přenáší lexikální významy do jiných oblastí a jaké faktory tento proces ovlivňují. Lexémy klasifikujeme do jednotlivých skupin podle společných znaků a odvodíme obecné principy přenosu. V dalších kapitolách pak budeme také srovnávat, zda se principy přenosu shodují v obou jazycích, či nikoliv.

4) Které výrazy se pojí s pozitivními/negativními konotacemi při přenosu významů a proč?

V excerpovaném materiálu vyhledáme lexémy, které při přenosu významu vyjadřují kladné nebo naopak záporné skutečnosti, a budeme se snažit odhalit původ takových pojmenování zejména v kontextu poznatků kognitivní lingvistiky a etnolingvistiky.

5) Které názvy zvířat se přenášejí do jiných oblastí výhradně v češtině nebo jen ve francouzštině? A naopak která pojmenování se užívají přeneseně v obou jazycích?

K českým výrazům budeme hledat jejich francouzské ekvivalenty a identifikujeme lexémy, které v češtině odkazují zároveň k jiné skutečnosti než k pojmenování zvířete, ale ve francouzštině se přeneseně neužívají a naopak. Určíme rovněž ta hesla, která se přeneseně uplatňují v obou jazycích. Na základě komparace přenosů významů v českém a francouzském materiálu se pokusíme ukázat shody či rozdíly ve vnímání jednotlivých zvířat.

8 Kvantitativní analýza

Při kvantitativním vyhodnocení excerpovaného materiálu byly ze SSČ nejprve vybrány všechny lexémy pojmenovávající konkrétní druh živočicha. Hyperonyma jako **obratlovec**, **členovec** jsme vynechali a obecné názvy typu **šelma**,

zvíře apod. jsme do výběru začlenili pouze za podmínky, označují-li i jinou skutečnost než pojmenování zvířete. Podobně tomu bylo také u deminutiv a adjektivních derivátů, jež se staly předmětem analýzy v případě, že nesly přenesený význam nebo se zapojovaly do frazeologie. Jestliže je lexém ve slovníku součástí jednoho hesla, ale jeho název se užívá přeneseně, je počítán samostatně, jedná se například o výrazy **vosa**, **vosí**.

Výsledky analýzy ukazují, že slovník registruje celkem 355 hesel označujících živočicha a z toho se právě 191 lexémů užívá zároveň k pojmenování jiné skutečnosti či je součástí frazeologických spojení. Právě tyto výrazy jsou stěžejním materiálem předkládané diplomové práce, proto byly podrobeny dalšímu zkoumání. Jedná se o více než polovinu slov z vybraného celku, což ukazuje, že právě zvířata tvoří početnou skupinu výrazů, ke které mají lidé od pradávna blízký vztah, proto jejich názvy přenášejí i do jiných oblastí. Některé výrazy označující domestikovaná zvířata, která jsou s člověkem v dennodenním kontaktu, čítají několik lexikálních významů. Například substantivum **pes** je charakterizováno třemi lexikálními významy, a navíc se vyskytuje v několika frazeologických spojeních. Oproti tomu lexémy pojmenovávající zvířata, která jsou v naší kultuře vnímána jako exotičtější, jsou často monosemické, například **humr**.

Při sumarizaci výsledků jsme zjistili, že analyzovaný celek čítá 26 adjektivních derivátů a 14 deminutiv. U 5 polysémických lexémů je primární význam zároveň významem expresivním nebo se užívá přeneseně. Excerpovaný materiál obsahuje 55 polysémických lexémů, které mají přenesený sekundární, případně zároveň i jiný, význam. 2 polysémické lexémy odkazují v primárním i sekundárním významu ke zvířeti, jejich terciární význam je pak expresivní. Nejpočetnější skupinu tvoří monosémická slova, která mají pouze jeden význam označující zvíře, ale zároveň jsou součástí frazeologických spojení odkazujících k jiné skutečnosti, jedná se o 79 takovýchto výrazů. V 9 případech lexém označuje zvíře až v jiném než primárním významu. V analyzovaném celku se objevují také lexémy s jedním významem, který se však zároveň může užívat přeneseně, jedná se o 14 takových slov. V přílohách jsou pro lepší ilustraci uvedeny grafy s procentuálním vyčíslením jednotlivých hodnot.

9 Klasifikace excerpovaného materiálu

Analyzované lexémy označující zvířata, jejichž význam se užívá rovněž přeneseně, v následujících kapitolách roztřídíme podle několika kritérií. Nejdříve se bude jednat o dělení slov podle struktury jejich významu, dále pak vyčleníme lexémy na základě společných znaků a následně je zařadíme do tematických skupin – např. podle vzhledu, vlastností apod.

9.1 Rozdělení podle struktury významu

Co se týče struktury významu, většina lexémů je polysémických – nese tedy více než jeden lexikální význam, objevují se zde však i monosémické výrazy, které označují zvíře, ale jejich význam je zároveň expresivní, nebo se daná slova zapojují do frazeologie. V excerpovaném materiálu nalezneme lexikální jednotky, jež se užívají přeneseně v primárním významu, sekundárním (případně zároveň i dalším) významu či jiném. Zvláštní skupinu tvoří lexémy označující zvíře až v jiném než primární významu. Do speciální kategorie se řadí také slova s pouze jedním lexikálním významem, která se však zapojují do frazeologických spojení a je třeba jim tedy věnovat pozornost.

9.1.1 Primární význam se zároveň užívá přeneseně

Význam, který je uváděný jako primární, na jedné straně označuje živočicha, zároveň však pojmenovává i jinou skutečnost, například u polysémických lexémů **beránek**, **červ**, **ptáček** a **žabka**. Tři ze jmenovaných slov (**beránek**, **ptáček** a **žabka**) v primárním významu reprezentují deminutiva k neutrálním lexémům a rovněž se zapojují do frazeologických spojení. Označení **beránek** s primárním významem *zdrob. k beran I* se užívá přeneseně například ve spojení /obětní **beránek**/ a označuje tak někoho *kdo se musí obětovat*. Ve frazeologickém spojení se objevuje také adjektivní derivát **beránčí**¹³⁵ – /vlk v rouše **beránčím**/ s významem *kdo zakrývá zlé úmysly předstíráním opaku*. Obecně můžeme konstatovat, že se tento lexém pojí spíše s pozitivními konotacemi. Tuto domněnku potvrzuje také fakt, že ve svém sekundárním významu pojmenovává *člověka mírné povahy*. Třetí lexikální význam *ovčí kožešina* je uplatněn například ve spojení /čepice s **beránkem**/. Zde je k přenosu

---

¹³⁵ S ohledem na skutečnost, jak se adjektivní deriváty chovají ve frazémeh, pracujeme i s nimi. Podrobněji se jim budeme věnovat ve zvláštní kapitole.

lexikálního významu využita synekdocha. Čtvrtý lexikální význam pojmenovává na základě vnější podobnosti *předmět podobný bílé ovčí kožešině* např. ve spojení */beránky na obloze/* s významem *bílé obláčky*.

Primární význam lexému **ptáček** je definován jako *zdrob. k pták*. Kromě toho může být daný lexém užíván expresivně ve spojení */to je ale povedený ptáček/* k hanlivému označení člověka, přičemž je do značné míry využita ironie. Vidíme tedy, že zde je situace odlišná než v předchozím případě, kdy byly výrazu **beránek** přisuzovány spíše pozitivní konotace. Rozdíl spatřujeme také v tom, že výraz **ptáček** je součástí jedné heslové stati spolu s lexémem **pták**, zatímco slovo **beránek** tvoří samostatné slovníkové heslo. Analyzované slovo se vyskytuje také v přísloví */když ptáčka lapají, pěkně mu zpívají/* užívané v situaci, kdy někdo někoho láká pomocí slibů, které neplánuje dodržet.

Primární význam substantiva **žabka**, který je součástí heslové stati **žába**, je chápán jednak jako *zdrobnělina k žába*, jednak označuje *sotva škoře odrostlou dívku*. Daný výraz je součástí frazeologického spojení */dělat žabky/* s významem *házet plochými kaménky na hladinu*. Rys malé velikosti je v tomto případě dominantní a hraje stěžejní roli při přenášení významu na základě vnější podobnosti.

Substantivum **červ** je v základním významu definováno jako *živočich protáhlého měkkého těla, bez nohou*. Na základě metaforického přenosu jej lze užit také ve spojení */lidský červ/* ve smyslu **ubožák**. Frazeologické spojení */nasadit někomu červa do hlavy/* je spojeno s expresivním významem *vzbudit v něm starosti, podezření*.

9.1.2 Přenesený sekundární význam

Obrazné sekundární významy vznikají na základě několika modelů přenosu, jejichž podstatu jsme vysvětlili v teoretických kapitolách. Registrujeme zde příklady, kde je část zaměněna za celek. Můžeme zmínit lexém **bobr**, jehož první lexikální význam je definován jako *vodní hlodavec budující složité stavby*, sekundární pak jako *jemná hnědá kožešina z něho*. Podobně také druhé významy slov **kuna**, **norek** a **skunk** označují *kožešinu z těchto malých šelem*.

U substantiv **houser** a **kachna** není způsob přenosu významu zcela zřejmý. První ze jmenovaných lexémů je v primárním významu definován jako *samec husy, husák*, sekundární význam pak označuje hovorově *prudkou bolest v kříži*. Český etymologický slovník uvádí, že možný způsob přenosu lze vykládat „snad podle

bodavé bolesti (srov. cítit v zádech housery)¹³⁶. Výraz **kachna** neoznačuje pouze vodního ptáka s plochým zobákem a chutným masem, ale v přeneseném expresivním významu se jedná o *nepravdivou, senzační zprávu*, např. /novinářská **kachna**/. Výraz je přejatý z francouzského slova **canard** s významem kachna, ale také falešná zpráva. Jedná se o kalk, kde přesný způsob přenesení významu zůstává nejasný.¹³⁷

Zvláštní případ tvoří také polysémické lexémy, které v každém svém lexikálním významu odkazují k jinému druhu živočicha. Jedná se například o substantivum **roháč**, jehož primární význam je definován jako *potápka se dvěma štětičkami delších per na hlavě*, zatímco sekundární význam označuje *brouka s velkými kusadly*. Podobně je tomu u výrazu **slípka**, který je jednak knižním nebo moravským pojmenováním *slepice* a v sekundárním významu se jedná o *bahenního ptáka příbuzného chřástalu*. Ve druhém případě by mohl být přenos významu způsoben vlivem vnější podobnosti obou druhů ptáků.

V excerpovaném materiálu se však objevují také výrazy nesoucí pouze jeden lexikální význam, který označuje živočicha a zároveň se užívá přeneseně. Například význam substantiva **chameleon** je definován jako *malý ještěr měnící barvu těla podle prostředí*, přeneseně se tento výraz užívá jako hanlivé označení *člověka měnícího obratem názory*. Podobně také lexém **žralok** označuje *velkou dravou parybu s širokými ústy* a zároveň přeneseně expresivně ukazuje na *dravého a bezohledného člověka*. V obou případech byl přenesený význam odvozen z původního významu označujícího zvíře, mechanismus užívání je tedy stejný jako u výše zmíněných polysémických lexémů s přeneseným sekundárním významem, kde jsou jednotlivé významy označeny samostatně pod zvláštními arabskými číslicemi. Jedná se zde pouze o odlišné lexikografické zpracování daného slovníkového hesla.

9.1.3 Přenesený terciární význam

Mezi analyzovanými lexémy se objevují také výrazy, jejichž přenesený význam se uplatňuje až v terciárním významu, význam primární a sekundární tedy označuje zvíře. Do této kategorie můžeme zařadit například substantivum **pes**, jeho základní význam je definován jako *šelma ochočená k hlídání, lovu apod.*, sekundární

---

¹³⁶ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 2. nezměn. vyd. Voznice: Leda, 2012, s. 211.

¹³⁷ Tamtéž, s. 257.

pak jako *samec psovitě šelmy*. Ve třetím významu je daný výraz uplatněn k označení *bezohledného, krutého člověka* a užívá se též přeneseně např. ve spojení /život je **pes**/. Dané substantivum se hojně vyskytuje také ve frazeologických spojeních, jež mají většinou negativní konotace. Můžeme zmínit například frazém /ani po něm **pes** neštěkne/ s expresivním významem *je zapomenut* nebo /(ani) **pes** by od něho kůrku nevezal/ s expr. významem *je v opovržení*. Daný lexém je rovněž součástí několika pořekadel: /každý **pes** jiná ves/ či /**pes**, který štěká, nekouše/.

Co se týče substantiva **ovečka**, jedná se o polysémické slovo se třemi lexikálními významy. Terciární význam je sice expresivní, ale stále se týká pojmenování zvířete, protože označuje *ovci*. Nemůžeme zde hovořit tedy o přenosu významu do jiné oblasti, přesto se dané slovo vyskytuje ve frazeologickém spojení, kde se užívá k označení člověka: /být jako **ovečka**/ ve významu *mírný; trpělivý; krotký*. Nacházíme zde určitou paralelu se samčím protějškem **beránek**, jenž se stává také symbolem mírné povahy a může tak označovat člověka s touto vlastností – viz výše.

9.1.4 Význam zvíře v jiném než primárním významu

Zvláštní skupinu tvoří výrazy, jež označují zvíře až v jiném než primárním významu. Jedná se o polysémické lexémy **křížák**, **sekáč**, **šídlo**, **vážka**, **admirál**, **boxer**, **ovčák**, **skokan** a další. Heslu **chamrad**, které do této skupiny také patří, bude věnována pozornost ve zvláštní kapitole později. Takový způsob vyjádření není nijak neobvyklý, podobné modely najdeme i u rostlin, jejichž název vznikl až sekundárně na základě jiné skutečnosti. Například spojení **zlatý déšť**, které představuje *název různých keřů s žlutými květy (štědřence, čilimníku nebo forzýtie)* je sekundárně odvozeno z lexému **déšť**, jenž je v primárním významu definován jako *kapky vody padající z mračen k zemi (forma srážek)*.

Lexém **křížák** označuje *účastníka křížových výprav* a teprve sekundárně z tohoto základního významu bylo odvozeno pojmenování pro *velkého pavouka s křížovou kresbou na zadečku*. Význam se zde přenesl na základě kříže, který je společný pro obě skupiny. SSSJČ uvádí ještě další významy. Sekundární význam v tomto případě historicky označuje *člena duchovního řádu německých rytířů*. Význam pavouk se zde objevuje až jako terciární. Podle SSSJČ **křížák** pojmenovává

ve svém čtvrtém významu ještě jiné zvíře a sice *srnce šesteráka se vstřícně postavenou výsadou přední a zadní*.¹³⁸

Výraz **sekáč** označuje *hmyz příbuzný pavouku* až ve svém terciárním významu. Primární význam daného lexému je definován jako *někdo, kdo seká obilí, trávu apod.*, význam sekundární pak expresivně označuje *chlapíka; šviháka*. SSSJČ uvádí ještě další dva významy lexému **sekáč** označující zvíře – v pátém významu pojmenovává *chřástala polního*, v šestém významu je v oblasti myslivosti spojován s *tříletým až čtyřletým divokým prasetem*.¹³⁹ Terciární význam označuje zvíře také v případě lexému **skokan**. Primární význam definuje toho, *kdo umí skákat*, sekundární označuje *závodníka ve skoku (skocích)* a terciární teprve *žábu s hladkou pokožkou*.

Dalším výrazem substantivum **šídlo** s primárním významem *špičatý nástroj k vypichování otvorů pro šití (v kůži)*. Pravděpodobně metaforicky, na základě vnější podobnosti s tímto nástroj byl odvozen sekundární význam daného lexému: *štíhlý hmyz příbuzný vážce*. Analyzovaný výraz se pojí také s frazeologickým spojením /*děcko jako šídlo*/, které expresivně poukazuje na *neposednost, hbitost* nebo /*i kdyby šídla padala*/ s významem *za každého počasí; za všech okolností* apod. Podobně také **vážka** je jakožto *bystře létající dravý hmyz s jemnými křídly* označována až v sekundárním významu. Primární význam je definován jako *pomnožná zdobnělina k váha 2, k váhy* užívaná například ve spojení lékárnické vážky.

Substantivum **admirál** v primárním významu označuje *velitele válečného loďstva* a teprve sekundární význam pojmenovává *motýla babočku s červenými pásky na tmavých křídlech*. Přenos významu zde pravděpodobně vznikl na základě vnější podobnosti červených pruhů, které se vyskytují jak na uniformě velitele, tak na křídlech motýla.

Do této skupiny patří také lexémy **boxer** a **ovčák**, které v sekundárním významu označují psí plemeno. **Boxer** v primárním významu označuje *sportovce, který boxuje*, **ovčák** pak někoho, *kdo pase nebo chová ovce*. Název druhého zmíněného plemene pravděpodobně vznikl proto, že byl tento druh původně využíván jako pastevecký pes k hlídání stáda ovcí.

¹³⁸ HAVRÁNEK, Bohuslav et al. *Slovník spisovného jazyka českého*, 2011 [online]. Ústav pro jazyk český, v. v. i. [cit. 25.2. 2020]. Dostupné z <https://ssjc.ujc.cas.cz/>.

¹³⁹ Tamtéž. Dostupné z <https://ssjc.ujc.cas.cz/>.

9.1.5 Monosémické lexémy zapojující se do frazeologických spojení

Tuto nejpočetnější skupinu tvoří výrazy s pouze jedním lexikálním významem označující zvíře. Zároveň jsou však dané lexémy součástí frazeologických spojení se specifickým významem užívané přeneseně ve spojitosti s lidskými jedinci.

Velmi frekventovaná jsou přirovnání s tradiční strukturou, která obsahuje komparátor, tedy relační člen, jenž má nejčastěji formu jak/o nebo také než, nad apod. Přirovnání vyjadřuje vztah „mezi komparandem, tj. označenou entitou, a komparátem, tj. modelem určité vlastnosti, činnosti apod., a to zpravidla skrze (ne vždy explicitně vyjádřené, ale z komparáta odvoditelné) *tertium comparationis*, tj. zdůrazněný znak, rys apod., který mají komparand a komparát společný a na který přirovnání poukazuje.“¹⁴⁰ Jedná se o metaforický přenos na základě podobnosti vzhledu nebo vlastností společných s daným živočichem, v některých případech však spojitost se zvířetem není zcela zřejmá. Jako příklad ilustrující vzhled můžeme uvést frazémy typu /vlasy (černé) jako **havran**/, /být (tlustý, špinavý) jako **prase**/, /mít zuby jako **veverka**/, /štíhlá jako **laň**/, podobně /děvče jako **srna**/ s významem *štíhlé, svižné* či /je (štíhlá) (v pase) jako **vosa**/ nebo /hubený jako **žížala**/. Co se vlastností týče, pak je třeba zmínit spojení /leze (pomalu) jako **hlemýžď**/, /mít oči jako **jestřáb**/ s významem *bystré, slídivé*, paralelně pak /mít oči jako **ostříž**/ tedy *velmi dobré* či /mít oči (*bystré*) jako **rys**/. Hlasité zvuky ilustrují přirovnání /řvát jako **pavián**/, tedy *řvát pronikavě* nebo /řvát, být silný, zdrav jako **tur**/, případně /zuřit jako **tygr**/ s významem *velmi se zlobit, křičet*. Naopak slabý hlas popisujeme pomocí frazému /má hlásek jako **konipásek**/, líbivé zvuky pak spojení /zpívá krásně jako **slavík**/. Hbitost, mrštnost je naznačena ve spojení /lézt jako **kamzík**/ s významem *obratně*, dále frazém /být jako **ohař**/, jehož význam je definovaný jako *hbitý, čilý, slídivý*, či /mrštný, hladký jako **úhoř**/ apod. Ospalý, unavený člověk je pak přirovnávána ke **kotěti** /ospalý jako **kotě**/ či expresivně k **syslovi** /být ospalý jako **sysel**/, ale také /zalézt jako **sysel**/. Podrobnějšímu rozdělení bude věnována pozornost v následujících kapitolách týkajících se vnitřního třídění, kde budeme také jednotlivá spojení blíže komentovat.

¹⁴⁰ Altmann Gabriel et al. *Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2012–2018 [online]. Masarykova univerzita, Brno. [cit. 6. 2. 2020]. Dostupné z <https://www.czechency.org/slovník/>.

Dále zde nalezneme verbální frazémy se slovesy *mít* či *být*. Například /mít v hlavě **brouky**/ s významem *utkvělé myšlenky, vrtochy*, obdobně pak /nasadit někomu **brouka** do hlavy/ vykládané jako *vzbudit v něm starosti, podezření* či /mít **mouchy** v hlavě/ s významem *vrtochy*. apod. Patří sem také spojení /mít **hejla** (na nose) s významem *červený nos (od mrazu)*, /být z něčeho **jelen**/ tedy *zmaten, popleten*, úsloví /udělat **kozla** zahradníkem/, jež znamená *svěřit něco někomu nepovolanému* a jiné. V těchto typech frazémů se objevují i jiná slovesa – například spojení /cítit **mravence** v nohou/ tedy *cítit brnění, mrazení*, /udělat z **komára velblouda**/ s expresivním významem *velmi zveličit něco*.

Co se týče jmenných frazémů můžeme zmínit například spojení /první **vlaštovka**/ užívané *o něčem, co je předzvěstí nějakého hromadného jevu* nebo /bílá **vrána**/ označující *výjimku, zvláštnost, anomálii*, dále pak /prašivá **ovce**/ s významem *nezdárný člen (kolektivu, rodiny)*, spojení /železná **kráva**/ definované jako *trvalé (finanční) zatížení, břemeno*, /dva **kohouti** na jednom smetišti/ s významem *sokové v jednom prostředí* a jiné.

Z větných frazémů můžeme jmenovat dva frazémy oznamující příchod dítěte na svět: /přiletěl k nim **čáp**/ v případě narození chlapce a /přiletěla k nim **vrána**/ užívaný v případě, že se narodí děvčátko. Dále zde nalezneme frazém /čeká, že mu budou pečení **holubi** létat do huby/ s významem *že se bude mít dobře bez práce*, pořekadlo /dočkej času jako **husa** klasu/, které znamená, že má člověk *být trpělivý*, nebo přísloví /zadarmo ani **kuře** nehrabe/, /ranní **ptáče** dál doskáče/ či /vrána **vráně** oči nevyklovne/ apod.

9.1.6 Adjektivní deriváty

Objevují se zde také adjektivní deriváty, jež jsou součástí frazeologických spojení, zatímco pro ně výchozí substantiva označující zvíře se do frazémů nezapojují. Jedná se například o výraz **hroší** vyskytující se ve spojení /mít **hroší** kůži/ s významem *být otrlý, netečný*, substantivum **hroch** však nese jediný neutrální význam *velký africký savec s tlustou kůží*. Situace je podobná také v případě adjektiva **kachní**, jež se vyskytuje ve frazému /mít **kachní** žaludek/, nebo přídavného jména **labutí**, které je součástí frazeologického spojení /**labutí** píseň/ s významem *poslední čin, dílo* apod. V češtině rozlišujeme také dvě podobná adjektiva **lví** a **lvový**. První z nich se užívá například ve spojení /**lví** podíl/ k vyjádření *největší, hlavní části*, zatímco výraz **lvový** je typický pro frazém /být v jámě **lvové**/ s knižním

významem být *ve velkém nebezpečí*. Rovněž adjektivum **krokodýlí** může být součástí ustáleného spojení */krokodýlí slzy/* s významem *předstíraný neupřímný pláč, soucit*. Dále pak přídavné jméno **jepičí** je užíváno ve významu *nicotný, pomíjivý, prchavý, efemérní*.

Některé adjektivní deriváty se užívají přeneseně nebo jsou přímo součástí frazeologických spojení stejně jako jejich substantivní základy. Jedná se například o výraz **hadí**, který je možné užít ve spojení */hadí plemeno/* hanlivě označující *(úskočné) lidi*. Zde však i výchozí substantivum **had** je součástí frazeologického spojení */hřát (si) hada na prsou/* s významem *zahrnovat přízni skrytého nepřitele, falešníka*. V podobném významu jako */hadí plemeno/* se užívá také spojení */ještěří plemeno/* s expresivním významem zejména *o ženách*.

Nalezneme zde rovněž adjektiva, která jsou definována jako přídavné jméno k výchozímu substantivu a zároveň se užívají v přeneseném významu. Jedná se například o spojení */čapí nohy/ dlouhé*, */holubičí povaha/ mírná*, */krkavčí matka/ bezcitná*, */mravenčí píle/ vytrvalá, houževnatá* a další. Můžeme zde připomenout také již výše zmíněné adjektivum **beránčí** užívané ve spojení */vlk v rouše beránčím/*. Některé další významy adjektivních derivátů užívajících se přeneseně budeme podrobněji komentovat u rozdělení výrazů do tematických skupin.

9.2 Zooapelativa v nových kontextech

Excerpovaný materiál lze na základě společných charakteristik roztrdit do tematických skupin. Názvy zvířat jsou často užity nejen k pojmenování lidských jedinců, ale i neživých předmětů podle nejrůznějších asociací. Co se týče vnější podoby, hraje zde roli obecný vzhled, velikost těla a s ní spojené vlastnosti či barva. Lidé jsou se zvířaty často srovnáváni také v souvislosti s kladnými nebo naopak zápornými charakterovými vlastnostmi. Srovnávacím znakem mohou být rovněž fyziologické projevy, pohybové schopnosti apod. Zvláštní skupinu tvoří zvířata, jejichž názvy se užívají jako nadávky, vulgární či hanlivá pojmenování. Do samostatné kategorie byly přiřazeny názvy užívající se v souvislosti s pojmenováním zvířat v primárním významu, které však nespecifikují žádný konkrétní zvířecí druh. Oddělená kapitola bude věnována příslovím a pořekadlům.

9.2.1 Přenos na základě vnější podoby

9.2.1.1 Vzhled

Často jsou ke zvířatům metaforicky přirovnávány předměty nebo části lidského těla, jež je svou vnější podobou připomínají. Výraz **ježek** se tedy kromě primárního významu užívá i pro pojmenování *plodů lopuchu* kvůli typickým pichlavým ostnům podobným bodlinám nebo k označení *vlasů krátce přistřižených a ježatých*. Plody lopuchu jsou spojovány spíše s negativními vlastnostmi jako je například jejich přilnavost k oblečení, neužitečnost apod. Často se přirovnávají také k jiným zvířatům a jsou označovány například jako **vlky**, **kočky** či **vši**, jedná se však pouze o pojmenování nářeční. Při přenosu je zde brána v úvahu jak vnější podobnost s daným zvířetem (například ochlupení), tak jiné rysy (nedobytnost, zakousnutí).¹⁴¹

Z adjektivních derivátů používaných v přeneseném významu můžeme jmenovat například výraz **orlí**, který ve spojení */orlí nos/* označuje nos specificky *zahnutý*. Zmínit můžeme také adjektivum **kočičí**, jež je součástí spojení */kočičí hlavy/* užívané pro označení *větších zaoblených dlažebních kamenů* na základě vnější podobnosti předmětu s hlavou zvířete. Na metaforickém přenosu je založen i výraz **koza** pojmenovávající *podstavec* (např. k řezání dříví) nebo *tělocvičné náradí*. Výraz **žabka** se užívá k označení *nože se silnou a zakřivenou čepelí*, protože daný předmět svým tvarem připomíná malou žabu. Podobně i výrazem **šnek** můžeme nazvat *strojní součást apod. v podobě šroubového závitu k přenášení pohybu*, protože připomíná ulitu plže. Mezi frazémy nacházíme nejčastěji přirovnání upozorňující na specifický znak. Například frazeologické spojení */mít zuby jako veverka/* napovídá, že se jedná o chrup *vystouplý; ostrý* nebo */vlasý jako vrabčí hnízdo/* ukazuje na vlasy *rozcuchané* apod.

9.2.1.2 Tělesný vzrůst

S vnějším vzhledem souvisí také velikost nebo stavba těla, která při vzniku frazémů obsahující název zvířete hraje roli. Substantivem **blecha** kromě skákavého hmyzu malého vzrůstu označujeme také *něco drobného*, například ve spojení */nepiš takové blechy/* dané substantivum zastupuje *malá písmena*. Výrazem **střízlík**

---

¹⁴¹ KLOFEROVÁ, Stanislava. Nářeční pojmenování plodů lopuchu v češtině. *Naše řeč*. 1990, roč. 73, č. 5, s. 235–240.

je rovněž expresivně označován *malý, slabý člověk*. S malou velikostí je tedy spojena i menší síla. Situace je jiná v případě podstatného jména **cvrček** nesoucí jediný lexikální význam, jež expresivně pojmenovává *drobné dítě; člověka malé postavy*. Zde nemůžeme hovořit o žádné podobnosti s živočichem spadajícím do kategorie hmyzu, neboť se jedná o vlastní lexikální homonyma, mezi jejichž významy není vzájemná souvislost. Štíhlé ženy bývají nejčastěji přirovnávány k **lani** /štíhlá jako **laň**/ nebo podobně k **srně** /děvče jako **srna**/, ale i k **vose**, kde je důraz kladen na štíhlý pas /je (štíhlá) (v pase) jako **vosa**/. Zde pozorujeme, že velikost přirovnávaných živočichů se značně liší (**laň** vs. **vosa**). Hubený člověk je rovněž srovnáván se **žížalou**. V případě **tasemnice** je důraz kladen spíše na délku nebo štíhlost a frazém /táhnout se jako **tasemnice**/ je expresivně vykládán jako *být příliš dlouhý, pomalý*.

S tělesným vzrůstem souvisí také vlastnosti spojené s mohutnou stavbou těla. Můžeme zmínit například výrazy **slon** a **medvěd**, které se přeneseně užívají k označení nemotorného, neohrabaného člověka. Zde je model přenosu založený na intenzifikaci, jež spočívá v tom, že pojmenovávaná skutečnost je označena výrazem vyjadřujícím znaky nadměrnosti. Lexém **medvěd** se objevuje ve spojení /bručí, tancuje, je nemotorný jako **medvěd**/, kde označuje nevrlého či neohrabaného člověka. Při přenosu významu hraje stěžejní roli velikost zvířete a zvuky, které vydává. Vzrůst je důležitým prvkem také v přirovnání se **slonem**, důraz je zde kladen především na jeho velikost a hmotnost. Daný živočich se objevuje například ve frazémeh /dupat jako **slon**/ s významem *hřmotně*, /chovat se jako **slon**, (být jako) **slon** mezi porcelánem/ ve smyslu *počínat si neohrabaně* apod.

9.2.1.3 Zbarvení

V některých frazémeh je člověk nebo pouze část jeho těla přirovnáván ke zvířeti kvůli jeho charakteristickému zbarvení. Jedná se zejména o dvě základní barvy – černou a červenou. První z nich je spojovaná s **havranem** ve frazému /vlasy (černé) jako **havran**/. **Havran** je obecně v lidské společnosti chápán jako symbol zla, tajemna, stejně tak černá barva je spjata se smrtí a dalšími negativními konotacemi. S červenou barvou se pak pojí **hejl** (zool. **hýl**): /mít **hejla** (na nose) s významem mít *červený nos (od mrazu)* a dále **rak** ve spojení /být červený jako **rak**/. Barva se jako komponent objevuje také v dalších frazémeh společně s názvem živočicha, kde se však už nejedná o přirovnání skutečné barvy zvířete a části

lidského těla, ale paralela zde je pouze obrazná. Jedná se například o oxymóra /bílá vrána/ a /černá ovce/. V obou případech jde o nápadné odlišování se od ostatních. I zde hraje roli symbolika barev – bílá je zástupcem dobra, míru, pokoje a spojení /být bílá vrána/ je tedy vykládáno jako *vzácně se od někoho odlišovat, být dobrým člověkem v kontrastu ke špatnému jednání ostatních*. V případě barvy černé je tomu naopak, jak již bylo naznačeno. Je třeba poznamenat, že SSČ frazém /černá ovce/ neuvádí, ale SČFI definuje spojení /být černá ovce/ jako *vynikat mezi ostatními lidmi nápadně negativně*.¹⁴² Také výskyt daného spojení v korpusu je frekventovaný, nástroj FRANTA uvádí pro spojení /černá ovce/ 3750 výskytů a /být černou ovci/ pak 360 výskytů.¹⁴³ SSČ eviduje frazém /prašivá ovce/ s podobným významem *nezdárný člen (kolektivu, rodiny)*.

9.2.2 Přenos na základě vnitřní souvislosti

9.2.2.1 Kladné charakterové vlastnosti

Lidé jsou často srovnáváni se zvířaty také na základě svých charakterových vlastností, vnějších projevů a chování ve společnosti.

Mezi pozitivně vnímané vlastnosti člověka patří pracovitost a píle, která je spojována s **mravenci**. (O stereotypním vnímání pozitivních a negativních vlastností jsme se zmínili výše, srov. str. 39–41.) Tento drobný hmyz staví vzhledem ke svému vzrůstu poměrně velká hnízda (mraveniště), složená z chodeb a malých otvorů, odolávající nepříznivým meteorologickým podmínkám. Přeneseně se užívá tedy spojení /**mravenčí píle**/ s významem *vytrvalá, houževnatá*. ČNK uvádí také daleko větší frekvenci spojení /**mravenčí práce**/ (4989 výskytů), která má podobný význam a popisuje *dlouhodobě a s pílí vykonávanou činnost*.¹⁴⁴ Stejná vlastnost je přičítána i **včelám**. Ty jsou v naší kultuře od pradávna považovány za významné činitele při zajišťování úrody, protože bez jejich opylování by například ovocné stromy neprodukovaly své plody. Ve spojení s frazémem uvádí SSČ pouze deminutivum **včelička** /je (pilný) jako **včelička**/, ČNK však eviduje také frazémy /být pilný jako **včelka**/ a /být pilný jako **včela**/, jejich frekvence je však nižší.

¹⁴² ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 523.

¹⁴³ FRANTA = frazémová anotace a textová analýza – slouží k vyhledávání a označování frazémů a ustálených kolokací v korpusu z předem daného slovníku (seznamu) – především ze Slovníku české frazeologie a idiomatiky.

¹⁴⁴ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2, Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 245.

Ke kladným vlastnostem člověka se řadí také jeho mírnost. České lexikum nabízí například spojení /**holubičí** povaha/ nebo frazém /neublíží ani **kuřeti**/, které poukazují na zmiňovaný charakteristický rys.

Podobně je člověk mírné povahy označován také jako **beránek** či **ovečka**. Je pozoruhodné, že zatímco daná deminutiva jsou asociovány s kladnými konotacemi, jejich základní podoby **beran** a **ovce** se naopak pojí spíše s negativními rysy. **Beran** označuje *tvrdohlavého člověka*, s čímž souvisí také frazém s podobným významem /jít za někým jako **beran**/ . Co se týče výrazu **ovce**, objevuje se přirovnání /jít za někým jak **ovce za beranem**/, což znamená *slepě bez uvažování*.

9.2.2.2 Záporné charakterové vlastnosti

Lidé se zápornými vlastnostmi jsou často připodobňováni škůdcům nebo cizopasníkům. Stejně jako tato zvířata působí škody na úrodě nebo parazitují na jiných živočiších, i lidé s negativními rysy škodí ve společnosti a nepřináší svým jednáním nikomu užitek. Výrazem **štěnice** je hanlivě označován také *příživník, vykořisťovatel*, jenž svým jednáním zneužívá jiné ke svému užitku stejně jako tento drobný hmyz živící se krví. Podobně je tomu u **pijavice**, odtud frazém /vysávat někoho jako **pijavice**/ s výrazem *vykořisťovat ho*. Další z cizopasníků, jehož název se užívá přeneseně k označení lidského jedince, je **veš**. Zde však není explicitně zdůrazněn rys parazitování, přesto je tento hmyz obecně vnímán negativně. SSČ uvádí frazémy /hledat v něčem **vši**/ s významem *i drobné chyby* a /líný jak **veš**/ zdůrazňující velkou intenzitu lenosti, protože pohyb vši je poměrně omezený.

Ze škodících hlodavců, jež jsou spojováni se zápornými vlastnostmi lidí, můžeme jmenovat například **křečka** nebo **krysu**, jež od pradávna přinášejí problémy především zemědělcům a hospodářům. **Křeček** hanlivě označuje *chamtivého nebo zlostného* člověka. Paralela chamtivosti je zde naznačena pravděpodobně proto, že **křeček** má velké zásobní vaky, které mu umožňují ukládat si velké množství potravy. Výraz **krysa** hanlivě definuje také *bezcharakterního člověka*, případně *zrádce*, protože je symbolem podlosti, nečestnosti.¹⁴⁵

Negativní prvky v charakteru člověka jsou připodobňovány rovněž k několika zástupcům z řad ptáků. Hyperonymum **pták** hanlivě označuje *člověka záporných vlastností* a daný výraz je také součástí několika frazeologických spojení, například

---

¹⁴⁵ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1, Přirovnání*. Praha: Leda, 2009, s. 179.

/být volný jako **pták**/, kde je stěžejním metaforickým prvkem schopnost létat, nebo pořekadla /**pták** se pozná po peří/ s významem *povaha člověka podle jeho řeči, zevnějšku*. Z konkrétních hyponym můžeme zmínit například **krkavce**, jenž označuje *necitelného člověka*, stejně tak i u adjektivního derivátu **krkavčí** se objevuje expresivní spojení /**krkavčí** matka/ s významem *bezcitná. Bezohledný a krutý člověk* nese označení **sup**, zde hraje roli dravost ptáka, která může připomínat chování osoby s danými vlastnostmi. Lidé se tradičně domnívají, že **straka** má zálibu v lesklých předmětech, které shromažďuje ve svém hnízdě. Z této myšlenky pravděpodobně pochází frazeologické přirovnání /krade jako **straka**/. Moderní výzkumy však ukazují, že tato myšlenka se nezakládá zcela na pravdě. **Straky** jsou při kontaktu s lesklými předměty spíše opatrné a někdy se jim dokonce úplně vyhýbají.¹⁴⁶ Daný výraz se objevuje také ve frazému /malovat **straky** na vrbě/ s expresivním významem *klamat, balamutit*. SČFI tento frazém doplňuje ještě o jeden význam: *zbytečně a pesimisticky strašit, se strachovat*.¹⁴⁷ Se stejnými konotacemi se objevuje i sloveso **sýčkovat** s expresivním významem *s pesimismem předvídat, strašit*, jež má rovněž souvislost s živočichem. Verbum je odvozeno od **sýčka**, který kromě druhu sovy označuje také *člověka, který sýčkuje, škarohlída, pesimistu*. Lidé věřili, že sýčkovo houkání předznamenává něco neblahého, například smrt.¹⁴⁸ Některé frazémy vznikly na základě mylné představy našich předků, ale jsou natolik ustálené, že se stále uplatňují. Běžně se užívá přirovnání /strkat hlavu do písku jako **pštros**/ v případě, že někdo *nechce vidět nebezpečí; zbavuje se odpovědnosti*. **Pštros** však dělá tuto činnost nikoliv kvůli nebezpečí, ale proto, že si hledá potravu.¹⁴⁹

Pocit nebezpečí v lidech vzbuzuje **had** zejména kvůli jedu, který může být pro člověka smrtelný. Zmíněný živočich je také od pradávna symbolem zrádnosti, což naznačil již Ezop ve svých literárních dílech.¹⁵⁰ – zde tedy nalézáme původ frazému /hrát (si) **hada** na prsou/ s významem *zahrnovat přízni skrytého nepřítele*,

---

¹⁴⁶ KAŠPAROVÁ, Lenka. Straky lesklé předměty nelákají. *21. století*, 2014 [online]. [cit. 16.12.2019]. Dostupné z <https://21stoleti.cz/2014/08/18/straky-leskle-predmety-nelakaji/>.

¹⁴⁷ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 768.

¹⁴⁸ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2, Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 345.

¹⁴⁹ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1, Přirovnání*. Praha: Leda, 2009, s. 299.

¹⁵⁰ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 176.

falešníka. Přeneseně se však užívá také hyponym **zmije** jako hanlivé pojmenování pro *zrádnou ženu (i nadávka)*.

Bezohledný, krutý člověk může být označován jako **pes**. Rovněž existuje frazeologické spojení /být na někoho jako **pes**/ s významem *zlý*. Je pozoruhodné, že ačkoliv bylo toto zvíře jako jedno z prvních domestikováno, provází člověka již od pradávna a v naší kultuře se považuje za nejlepšího přítele člověka, lexém **pes** se pojí spíše s negativními konotacemi. Tento fakt dokládá existence frazémů typu /*(ani) pes by od něho kůrku nevzal/* s expresivním významem *je v opovržení, /práce pod psa/* ve smyslu *velmi špatná, /vypadat jako spráskaný pes/* tedy *být schlíplý nebo unavený* a mnohé další. Jediné pozitivní hodnocení vyjadřuje spojení /být poslušný, věrný jako **pes**/, které souvisí pravděpodobně s obrazem psa jako nejlepšího přítele člověka díky jeho věrnosti a oddanosti.

9.2.3 Pohybová aktivita

Dalším srovnávacím prvkem, na jehož základě jsou lidé připodobňováni zvířatům, je pohybová aktivita či způsob, jakým je daná činnost vykonávána.

Lidé, jež jsou čilí, případně čile provádějí určitou činnost jsou přirovnáváni k **čечетce**, odtud frazém /běhat, být stále jako **čечетка**/. Na rozdíl od SSČ *Slovník české frazeologie a idiomatiky* daný frazém neregistruje, uvádí pouze významově blízký frazém /být jako čamrda/ definovaný jako *být (stále ještě) velmi, neobvykle čilý, pohyblivý a pilný*. Nástroj FRANTA uvádí jen dva výskyty tohoto frazému, naopak frazém /být jako čamrda/ se objevuje 11krát, a /běhat jako čamrda/ pak 26krát. S téměř identickým významem se pojí frazeologické spojení /je (čilý, svěží) jako **křepelka**/, která se pohybuje například při vyplašení nápadně rychle. Naopak SSČ neregistruje spojení /být jako z **hadích** ocásků/ s významem *být velmi bujný, neposedný, těžko ovladatelný, pobíhat, poskakovat, lézt velmi hbitě, divoce sem a tam*, které má v korpusu 29 výskytů a je uvedeno ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky*. Podobná vlastnost je přisuzována také **jelenu**, vznikl tak frazém /utíkat jako **jelen**/ s významem *rychle, svižně*. Význam hbitosti, mrštnosti a obratnosti je dále přítomný ve frazémech /je (hbitý) jako **ještěrka**/, /lézt jako **kamzík**/ či /proklouznout jako **úhoř**/ apod. Ve všech těchto případech jsou daná přirovnání metaforicky odvozena od charakteristického pohybu zvířete.

Naopak pomalý pohyb je přisuzován **hlemýždi** či **šnekovi**, odtud frazeologická přirovnání /leze pomalu jako **hlemýžd’/šnek/** užívaná při charakteristice lidského pohybu.

Frazeologické spojení /dělat **žabky**/ s významem *házet plochými kaménky na hladinu* souvisí rovněž s pohybem živočicha, protože pohyb oblázků na vodě připomíná skoky malého obojživelníka.

9.2.4 Další znaky

Bystří lidé jsou nejčastěji přirovnávání k dravcům nebo šelmám, kteří se danou vlastností vyznačují díky svému dobře vyvinutému zraku, jenž jim umožňuje snadno zaměřit a poté ulovit kořist. České lexikum uvádí sousloví typu /mít oči jako **jestřáb/ostříž/**, /**orlí** zrak/, /bystrý jako **sokol**/ či /mít oči (bystré) jako **rys**/.

Spánek je důležitou součástí lidského života a objevuje se také v souvislosti se zvířaty v několika frazémeh. Ospalý člověk je přirovnáván například k **syslu**, který přečkává zimu ve spánku. Hluboký a spokojený spánek souvisí také s **dudkem**. Původ frazému /spát jako **dudek**/ vysvětluje SČFI následovně: „*Dudek má údajně v hnízdě velkou nečistotu a zápach; přirovnání se původně vztahovalo na malé děti spící tak tvrdě, že jim ani nevadilo, když se pokakaly.*“¹⁵¹

Dalším rysem, který se odráží při přenosu pojmenování zvířat k označení lidí, je nízký věk a s ním související nezkušenost mladého člověka. Takové osoby jsou často nazývány stejně jako mláďata některých živočichů. V tomto případě při přenosu významu pozorujeme aspekty konkretizace, kdy speciálnější výraz pojmenovává obecnější představu. Kromě obecného substantiva **mláďe**, se jedná například o výrazy **jehně** a **kůzle**, jejichž sekundární expresivní významy označují *mladého nezkušeného člověka*. Situace je podobná také u slova **pulec** s expresivním významem *mladý tvor, zvl. děvče 1, žabka 1*. Zde je kladen důraz spíše na paralelu s věkem, nikoliv na nezískané zkušenosti. Mladého člověka bez zkušeností můžeme obdobně označit jako **zajíc**, například ve spojení /chodí s nějakým **zajícem**/, kde pojmenovává zvláště děvče.

---

¹⁵¹ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1, Přirovnání*. Praha: Leda, 2009, s. 94.

Ke zvířatům jsou lidé přirovnávání také na základě zvukových projevů. Pronikavý křik nebo řev vzbuzující hrůzu připomíná **tura**, **tygra** nebo **paviána**. Na druhou stranu příjemné zvuky nebo líbivý zpěv je asociován se **slavíkem**.

9.2.5 Zhrubělé výrazy, nadávky a hanlivá pojmenování

V následující kapitole se budeme věnovat názvům zvířat, která rovněž slouží k pejorativnímu pojmenování člověka. Dané výrazy bývají uváděny jako nadávky užívající se k zesměšnění osoby nebo k poukázání na některý z jejich negativních rysů. Hloupost je jedna z vlastností, na niž je často upozorňováno. Člověk s danou charakteristikou je pak označován jako **osel** nebo **vůl**, což může být dnes vnímáno i jako nadávka. SČFI uvádí také spojení /Ty seš korunovanej **vůl!**/ nebo /Ty seš **vůl** jak anděl/, kde je význam hlouposti daleko intenzivnější. SSČ dále registruje přísloví /stokrát nic umořilo **osla**/ s významem *i maličkost se častým opakováním stává velmi nepříjemná nebo obtížná a přestává být snadno omluvitelná*.¹⁵²

Jak jsme již naznačili výše v kapitole pojednávající o teorii méněcennosti, ne vždy byla tato zvířata, která lidé využívali především k těžké práci na poli, vnímána jako podřadná. Například staročeské zooapelativum **vól**, podobně ani **kráva** či **tele**, nesloužilo ve staré češtině jako nadávka, ale naopak jako výrazy zdůrazňující pozitivní hodnoty. S volem byla spojená pracovitost, což dokazuje přirovnání k pilnému knězi /**volek** pracovitý, jenž zemi oře, jest kněz dobrý/, ve staročeské lyrice se pak objevuje například meliorativní oslovení /můj **telečku**/. Lze pozorovat, že obecně byly lexémy označující domácí zvířata blíže k centru slovní zásoby, což se projevovalo častými odvozeninami, významovými posuny apod. Dříve pozitivní vztah lidí k domácím zvířatům je naznačen také ve středověkých právních textech, které uvádějí, že za krádež dobytka byl viníkovi uložen trest smrti. Naši předkové si těchto zvířat vážili, protože jim pomáhali zajistit obživu a zároveň je díky jejich mohutné stavbě těla vnímali jako ochránce v boji s negativními silami. Původní pohanský model animistického pojetí přírody byl nahrazen modelem křesťanským, začala se rozvíjet především pastýřská symbolika (pastýř – ovečka – vlk) a zvířecí převleky sloužící dříve k rituálním obřadům se mění v masky určené k pobavení.¹⁵³

¹⁵² ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 4, Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009, s. 641.

¹⁵³ NĚMEC, Igor. Vztah k přírodě ve světle středověké slovní zásoby. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009, s. 468–471.

K označení hloupé ženy se pak dle mého názoru užívají také substantiva **husa** či **slepice**. Ani jedno z pojmenování však SSČ neregistruje. Nástroj FRANTA uvádí pouze substantivum **husa** v několika souslovích, kde je rys hlouposti naznačen. Například /hloupá **husa**/ (144 výskytů) nebo /**husa** pitomá/ (41 výskytů).¹⁵⁴ Dalším spojením, které zdůrazňuje hloupost člověka, je frazém /mít **ptačí** mozek, rozum/. Zde je přenos významu založen pravděpodobně na domněnce, že ptáci mají malý mozek a paralelně k tomu tedy člověk s malým mozkiem nemůže být chytrý. Ve stejném významu se obdobně používá také spojení /**slepičí** mozek/.

Muž nebo chlapec může být žertovně nazýván **opičákem**, toto označení lze však užít s negativními konotacemi jako nadávku. Stejně tak je tomu v případě označení ženy, užívá se však výraz **opice**. Název zmiňovaného zvířete proniká do lidského života také v podobě frazému /mít **opici**/ s významem *být opilý*. Původ lze spatřovat pravděpodobně v kalku z románských jazyků „(srov. it. pigliar la monna = chytit opici, kde monna = opice je převzata z turec. maymun „opice“ nebo arab. maimun „opice; šťastný“.“¹⁵⁵

Další skupinou zvířat, jejichž názvy v jistém smyslu hanlivě pojmenovávají lidské jedince, jsou **hadi** a **ještěři**. Frazémy /**hadí** plemeno/, /**ještěřčí** plemeno/ a výraz **zmije** jako hanlivé označení zrádné ženy, byly již zmíněny v některých z předchozích kapitol. **Zmije** patří mezi jedovaté hady a pro člověka představuje nebezpečí, které může být přisuzováno rovněž ženě s negativními vlastnostmi. Na tomto místě můžeme ještě doplnit substantivum **chameleon** užívaný jako pejorativní označení *člověka měnícího obratem názory*.

V češtině existuje také meliorativní oslovení člověka výrazem, jenž v primárním významu označuje zvíře. Jedná se o deminutivum **brouček**, jehož sekundární význam je podle SSČ expresivní, definován jako *děťátko, i důvěrné oslovení*.

9.3 Nespecifické výrazy

Mezi tzv. nespecifické výrazy řadíme hyperonyma, jež ani v primárním významu nepojmenovávají žádný konkrétní druh zvířete, ale pouze označují skupinu

¹⁵⁴ Český národní korpus – FRANTA. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z <https://www.korpus.cz/>.

¹⁵⁵ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 894.

živočichů, jež se vyznačují stejnými charakteristikami. V jiných významech slouží k nazývání lidských jedinců s typickými vlastnostmi nebo jsou součástí frazeologických spojení. Nejprve je třeba zmínit klíčový výraz naší práce – **zvíře**. Terciární význam souvisí s mocí a vlivem člověka. Spojení /velké **zvíře**/ je definováno jako *vlivný člověk*, naopak přívlastek malé upřesňuje, že daný jedinec nemá příliš velký vliv, například ve spojení /na to jsem (moc) malé **zvíře**/ s významem *v tom nic nezmohu, nepomohu*. Tento lexém se objevuje také v některých frazémeh, například /chovat se jako **zvíře**/ s expresivním významem *velmi neukázněně; surově*. Do stejné skupiny dále patří například substantivum **bestie**. To je v základním významu definováno jako *dravé zvíře, šelma 1, dravec 1*, ve významu sekundárním pak hanlivě označuje *krutého člověka, ukrutníka, surovce, ničemu*. Podobná situace je také u výrazu **hyena**, jež pojmenovává jak *africkou nebo asijskou šelmu živící se převážně mršinami*, tak *bezcitného člověka, který těží z neštěstí jiných*. Výraz **havěť** upozorňuje na *drobné živočichy* a přeneseně lze užit také spojení /dětská **havěť**/ . Zvláštní postavení zde zaujímá lexém **chamrad**, který až ve svém sekundárním významu označuje *drobné živočichy*. Lze ho tedy považovat za synonymum k výrazu **havěť** a na základě přenosu významu je definován jako *sebranka, chátra*. Obecně lze konstatovat, že zástupci této kategorie se při přenosu významu poji spíše s negativními konotacemi.

9.4 Názvy zvířat a jejich derivátů v gastronomii

Názvy zvířat nebo jejich derivátů se přeneseně promítají do nejrůznějších oblastí lidského života a výjimkou není ani gastronomie. Například výrazem /**vosí** hnízda/, někdy též /**včelí** úly/, se označuje druh vánočního cukroví, protože svým tvarem připomínají obydlí daného hmyzu. Podobně je na metaforickém přenosu založeno také označení pro sladkou pochoutku /**medvědí** tlapky/ neboli pracny, která pravděpodobně dostala svůj název na základě původní vnější podobnosti s částí končetiny **medvěda**. Přestože dnes už sladké cukroví nabývá jiných rozmanitých tvarů, původní název je již natolik vžitý do povědomí lidí, že se nadále traduje. Ve slovníku tato spojení nenajdeme, ale jejich výskyt je v českém lexiku hojný. Naopak SSČ uvádí spojení /**volské** oko/ jako označení pro *sázené vejce*. I v tomto případě se pravděpodobně bude jednat o metaforický přenos.

Jaký je však původ názvů jídel /moravský **vrabec**/ a /španělský **ptáček**/, která SSČ registruje? První ze zmiňovaných sousloví je definováno jako *pokrm z kousků*

pečeného prorostlého vepřového masa a jedná se o samostatný sekundární význam slovníkového hesla **vrabec**. Spojení /španělský **ptáček**/ pak SSČ definuje jako sekundární lexikální význam *dušený plněný masový závitek*, etymologii však ani v tomto případě neuvádí. Nabízí se hypotéza, že v obou případech se název zvířete dostal do názvu pokrmu na základě vnější podobnosti tvaru masa s podobou malého opeřence, etymologicky podložené důkazy však chybí. V SSJČ je heslo **ptáček** ještě rozšířenější a slovník eviduje navíc výraz **ptáčci, ptáčky** označující *druh smaženého pečiva z koblíhové těsta*.¹⁵⁶

9.5 Přísluví a pořekadla

V teoretických kapitolách jsme se věnovali frazeologii a stanovili typy frazémů, mezi které se beze sporu řadí i přísloví a pořekadla. Zde uvedeme některé konkrétní příklady obsahující zooapelativa, v další části práce k nim budeme k nim hledat francouzské ekvivalenty a srovnávat jejich významy. Nejprve je třeba naznačit rozdíl mezi zmíněnými pojmy. Přísluví je „*metaforický i nemetaforický frazém propoziční s obvykle didaktickou funkcí, který jistou momentální situaci kategorizuje poukazem na tradovanou zkušenost*“¹⁵⁷. Význam termínu pořekadlo není přesně definován, avšak užívá se v souvislosti s některými propozičními frazémy, které nejsou kategorizovány jako přísloví.¹⁵⁸ Stěžejní diferenční rys přísloví spočívá právě v přítomnosti morálního nebo edukačního prvku. „Hranice mezi pořekadly a příslovími bývají někdy velmi neostré (např. parémie /Stokrát nic umožilo **osla**/, /**Ryba** páchne od hlavy/, /Každá **liška** svůj ocas chválí/ považují jedni za přísloví, kdežto druzí za pořekadlo apod.)¹⁵⁹ Pranostiky jako například /na svatého Jiří, vylézají **hadi** a **štíři**/ SSČ neregistruje, proto jsme je z tohoto důvodu vynechali.

9.5.1 Přísluví

K vyjádření skutečnosti, že každá práce si zaslouží odměnu, se metaforicky užívá přísloví /zadarmo ani **kuře** nehrabe/. Jestliže někdo potřebuje někoho k něčemu zlákat, slibuje mu lákavé výhody, což popisuje spojení /když **ptáčka**

¹⁵⁶ HAVRÁNEK, Bohuslav et al. *Slovník spisovného jazyka českého*, 2011 [online]. Ústav pro jazyk český, v. v. i. [cit. 2.3. 2020]. Dostupné z <https://ssjc.ujc.cas.cz/>.

¹⁵⁷ BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 357.

¹⁵⁸ Tamtéž, str. 322.

¹⁵⁹ MRHAČOVÁ, Eva a PONCZOVÁ, Renáta. *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice: česko-polský a polsko-český slovník*. Šenov u Ostravy: Nakladatelství Tilia, 2003, s. 10.

lapají, pěkně mu zpívají/. Tento druh zvířete se objevuje také v přísloví /ranní **ptáče** dál doskáče/ vyjadřující fakt, že člověk, který vstane dřív a začne pracovat, toho více stihne. O přizpůsobení se prostředí hovoří frazém /kdo chce s **vlky** být(i), musí s nimi výt(i)/ a další.

9.5.2 Pořekadla

Co se týče pořekadel, můžeme zmínit například frazém /dočkej času jako **husa** klasu/ s významem *bud' trpělivý*. Soutloví /(udělat něco,) aby se **vlk** nažral a **koza** zůstala celá/ je definované jako *zdánlivě vyhovět*. **Vlk** se objevuje také v pořekadlu /my o **vlku** a **vlk** za dveřmi/, které se používá v situaci, kdy nečekaně přišel ten, o němž se právě mluvilo. Frazologické spojení /**pták** se pozná po peří/ naznačuje, že *povaha člověka se pozná podle jeho řeči, zevnějšku*. Jestliže člověk na sobě ukazuje jen kladné stránky své osobnosti, hodí se k němu pořekadlo /každá **liška** svůj ocas chválí/. /Lepší **vrabec** v hrsti než **holub** na střeše/ s významem je lepší se spokojit s malým, ale jistým ziskem, než očekávat větší, zato nejistý užitek.

10 Komparace excerpovaného materiálu s francouzštinou

V této části diplomové práce se pokusíme porovnat, zda francouzština užívá stejné názvy zvířat v přeneseném významu ve stejných komunikačních situacích jako čeština, případně najít odpovídající francouzské ekvivalenty užívané k pojmenování téže skutečnosti.

10.1 Přenos na základě vnější podoby

10.1.1 Vzhled

I francouzské lexikum disponuje názvy zvířat, které se užívají k označení lidí či neživých předmětů na základě jejich vnější podobnosti s živočichem nebo jeho částí. Zatímco v češtině je k **ježkovi** přirovnáván např. střih vlasů člověka a plody lopuchu, ve francouzštině se užívá název tohoto živočicha **hérisson** v sekundárním významu k pojmenování nedostupné osoby, jež si nikoho a nic snadno nepřipustí k tělu. Paralela s **ježkem** tkví v jeho bodlinách, které drobného savce chrání před vnějšími vlivy a potenciálním nebezpečím. Lexémem **hérisson** je též označován jakýkoliv nástroj nebo zařízení vybavené štětinami, například štětka k vymetání

komínů. Poslední šestý lexikální význam daného substantiva ve vojenské oblasti přeneseně pojmenovává centrum odporu, opevněné místo fronty.

Výraz /nez **aquilin**/ (orlí nos) nebo /bec d'**aigle**/ (orlí zobák) má ve francouzštině stejný význam jako v češtině, i zde spojení vzniklo na základě vnější podobnosti se zahnutým zobákem dravce.¹⁶⁰

Spojení /**kočičí** hlavy/ jako označení pro dlažební kameny se do francouzštiny překládá jako /pavés arrondis/, tedy doslova dlažební kostky. Vidíme tedy, že zde se přenesený význam zvířete neuplatňuje. Naopak substantivum **kočka** v souvislosti s vnějším vzhledem nalezneme ve francouzštině v ustáleném sousloví /ressembler à un **chat** coiffé/ (přeloženo jako podobat se učesané **kočce**), které se užívá v případě, že mluvíme o *ošklivé osobě*.¹⁶¹ Tento výraz se však už v běžné řeči tolik nepoužívá. Slovník¹⁶² uvádí také spojení /Œil de **chat**/ (**kočičí** oko) pro označení *achátu*. Zde můžeme pozorovat stejné typy přenosu jako u českého spojení /**kočičí** zlato, stříbro/ s významem *napodobenina zlata, stříbra; šupinky slídy*.

Co se týče označení *podstavce, podpěry*, i francouzština užívá k jeho pojmenování přeneseně název zvířete na základě vnější podobnosti. Dřevěný podstavec na řezání dříví můžeme označit substantivem **chevalet**, jehož etymologie naznačuje spojitost s jiným zvířetem a sice s **koněm** (**chevalet** vzniklo z *cevalet* s významem „petit **cheval**“ – tedy malý kůň, koníček).¹⁶³ Rozdíl mezi oběma jazyky spatřujeme při označení tělocvičného náradí určeného k přeskoku. Francouzi volí výraz **mouton, mouton de gymnastique** (ovce, gymnastická ovce), zatímco čeština užívá výraz **koza**. V souvislosti se vzhledem se podstatné jméno **mouton** objevuje ve francouzštině také v ustáleném přirovnání /frisé comme un **mouton**/ (kudrnatý jako ovce) při charakteristice vlasů člověka.

Ve francouzštině se spirálovitá nebo zahnutá trubice používaná v destilačních či topných zařízeních nazývá **serpentin**, v češtině k označení stejné věci užíváme výraz **šnek**, protože tvar daného předmětu v naší společnosti evokuje ulitu. **Serpentin** je substantivum, jež vychází z adjektiva stejného tvaru s významem hadí, hadovitý. Trubice s několika záhyby tedy ve francouzské kultuře připomíná spíše pohyb plazícího se **hada** než ulitu šneka.

¹⁶⁰ Adjektivum *aquilin* vzniklo z latinského *aquilinus*, de *aquila* „aigle“ = orel.

¹⁶¹ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup... Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 36.

¹⁶² REY-DEBOVE, Josette a REY, Alain. *Le nouveau petit Robert: dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Nouv. éd. Paris: Le Robert, 2010, s. 352.

¹⁶³ Tamtéž, s. 361.

V souvislosti se vzhledem jsme hledali také francouzské ekvivalenty ke spojení /mít zuby jako **veverka**/ a /vlasy jako **vrabčí** hnízdo/. První zmiňované sousloví ve francouzštině upozorňuje na podobný rys, ale chrup je zde přirovnáván ke **králíkovi**. Spojení /avoir des dents de **lapin**/ (mít zuby jako králík) naznačuje, že člověk má vystouplé velmi dlouhé řezáky. Přirovnání /vlasy jako **vrabčí** hnízdo/ se do francouzštiny překládá jako /être coiffé en coup de vent/ (být učesán větrem) a velmi frekventované je také spojení s'être coiffé avec un pétard (být učesán petardou), název zvířete se v tomto případě neuplatňuje.

Na základě uvedených příkladů pozorujeme, že stejný předmět nebo specifický znak může v odlišných kulturách asociovat různá zvířata, což je podmíněno rozdílnou kulturou.

10.1.2 Tělesný vzrůst a s ním spojené vlastnosti

Stejně jako v češtině i ve francouzštině nalezneme názvy zvířat, které se přeneseně užívají k označení osob na základě velikosti těla. Pro označení člověka malého vzrůstu Francouzi užívají substantiva **puce** (blecha) nebo **moustique** (komár). Velmi malé dítě je pak označováno například jako **puçeron** (mšice)¹⁶⁴ či **moucheron** (muška) typické jako hovorové označení chlapečka, případně také člověka bez výrazného vlivu. Všechny drobné bytosti jsou pak souhrnně označovány jako **ciron** (roztoc), protože před vynálezem mikroskopu byl tento pavoukovec považován za nejmenšího existujícího živočicha.¹⁶⁵ Pozorujeme, že ve francouzštině je přirovnání člověka s druhem hmyzu na základě společného znaku malého vzrůstu častější než v češtině, kde registrujeme pouze výraz **cvrček**, případně **blecha** v souvislosti s drobnými písmeny.

Co se týče znaku štíhlosti, francouzština přirovnává štíhlý pas stejně jako čeština k tělu **vosy**, odtud spojení /taille de **guêpe**/ (vosí pas). Vysoká a hubená žena je pak označena jako **girafe** (žirafa) nebo **cigogne** (čáp).¹⁶⁶ V češtině existuje spojení /**čapí** nohy/, které upozorňuje především na délku končetin, nikoliv na celkovou stavbu těla, jak je evidentní ve francouzštině. Francouzské lexikum naopak disponuje frazémem /avoir des jambes, bras de **faucheur**/ (mít sekáčí nohy, ruce), kde je naznačena analogie s dlouhými končetinami pavouka. Jak uvádí Patricia Vigerie

---

¹⁶⁴ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 145.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 52.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 52.

výraz **biche** (laň) označuje přeneseně udržovanou ženu, která se o sebe stará.¹⁶⁷ Zde tedy není dominantní znak štíhlosti jako je tomu v češtině.

Naopak lidé velkého vzrůstu a hmotnosti jsou často přeneseně nazýváni jako **éléphant** (slon), rovnocennou variantou je též označení **hippopotame** (hroch). V češtině je u **hrocha** zdůrazněn znak jeho tvrdé kůže, nikoliv jeho velká hmotnost, a spojení /mít **hroší** kůži/ v souvislosti s člověkem pak označuje *osobu otrlou, netečnou*. Stejně jako v češtině existuje i ve francouzštině spojení /un **éléphant** dans un magasin de porcelaine/ (být jako slon v porcelánu) užívané v situaci, kdy si člověk v choulostivých záležitostech počíná neohrabaně. Objevuje se zde i spojení /une mémoire d'**éléphant**/ (sloní paměť) s významem velká, výjimečná paměť zvláště na špatné vzpomínky, protože **slon** je zde považován pomstychtivého živočicha.¹⁶⁸ **Ours** (medvěd) je ve francouzské kultuře vnímán jako zvíře, které vyhledává samotu, proto je takto přeneseně nazýván i člověk, který vede samotářský život a straní se kontaktu s ostatními.¹⁶⁹ Francouzští mluvčí hojně užívají také spojení /un vieux **loup** de mer/ (starý mořský vlk), jehož český ekvivalent zní /**vlk** samotář/. Znak velkého vzrůstu a hmotnosti **medvěda** je zde spíše druhořadý. V případě tohoto zvířete je kladen důraz i na paralelu s lidskými jedinci, kteří se chovají hrubě nebo se vulgárně vyjadřují, což ilustruje spojení /un **ours** mal léché/ (špatně oliznutý medvěd) označující člověka s takovou charakteristikou. Původ sousloví pramení pravděpodobně z mýtu, podle kterého **medvědice** své mládě vychovávala tím, že jej olizovala. S kožichem savce pak souvisí přirovnání /velu comme un **ours**/ (huňatý jako medvěd) s významem *velmi chlupatý*.¹⁷⁰

10.1.3 Zbarvení

Podobně jako v češtině i ve francouzštině dominují barvy černá a červená ve frazeologických spojeních s animalistickým komponentem, jež slouží přeneseně k označení člověka. Existuje zde frazém s identickým významem *velmi černý* /noir comme un **corbeau**/ (černý jako havran), zde však není zdůrazněno, že by se spojení používalo především k pojmenování vlasů tmavé barvy, jako je tomu v českých lexikografických příručkách. Výrazem **corbeau** je obecně označován bezohledný

---

¹⁶⁷ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 20.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 68.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 123.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 123–124.

člověk se zápornými vlastnostmi. Nejen díky svému černému zbarvení je tento pták symbolem zlé předtuchy evokující nejčastěji smrt nebo neštěstí. Ve francouzštině je daným výrazem pojmenováván i hrobník a v minulosti tak byli označováni také osoby, jež odvážely oběti zasažené morem do nemocnice nebo je rovnou pohřbívaly.¹⁷¹ I v češtině jsou hovorově jako havrani označováni zaměstnanci pohřební služby, což registruje *Slovník nespisovné češtiny*.¹⁷²

V souvislosti s černou barvou ve francouzštině nacházíme také spojení /**bêtes noires**/ (černá zvěř) užívané v případě označení osoby nebo věci, kterou nadevšechno nenávidíme, která budí odpor. To je pak součástí frazému /être la **bête** noire de qqn/ (být černou zvěří někoho), který můžeme přeložit českým ekvivalentem /být někomu trnem v oku/. Původně existovalo spojení /être la **bête** de qqn/, ale adjektivum *noire* (černá) zesiluje pejorativní hodnotu významu.¹⁷³ Dále můžeme zmínit spojení /avoir des **papillons** noirs/ (mít černé motýly), jež zahrnuje jak název živočicha, tak barvu, která však nesouvisí přímo se zbarvením daného hmyzu. Význam tohoto frazému je vykládán jako předměty smutku, pochmurné myšlenky, pomíjivá melancholie apod. Původ pramení pravděpodobně z aluze na Pathelina předstírajícího poblouznění či šílenost ve frašce Davida-Augustina de Brueys *L'Avocat Pathelin* (Advokát Patelin) z roku 1706. „l'Avocat Pathelin: Ma femme, chasse, chasse ces **papillons** noirs, qui volent autour de moi.“¹⁷⁴ (Advokát Patelin: Moje žena chytá, chytá tyto černé motýly, kteří létají okolo mě.) V češtině spatřujeme rozdíl, protože užíváme v tomto smyslu spojení /mít chmury/, jež nezahrnuje ani název zvířete, ani barvu. Výraz **papillons** (motýli) se užívá ve spojení /avoir des **papillons** dans le ventre/ (mít motýly v břiše), které stejně jako v češtině označuje pocit zamilovanosti. Variantou komentovaného spojení /avoir des **papillons** noirs/ s totožným přeneseným významem jsou také sousloví /avoir le **cafard**/ (mít švába) nebo /avoir le **bourdon**/ (mít čmeláka), která obsahují pouze animalistický komponent, nikoliv název barvy, ale jsou daleko více používané. S černou barvou se ve francouzštině pojí i přirovnání /noir comme un **geai**/ (černý jako sojka) s významem velmi černý. Na první pohled původ přenosu není zřejmý, protože tělo

---

¹⁷¹ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 57.

¹⁷² HUGO, Jan, ed. *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. 2. rozš. vyd. Praha: Maxdorf, 2006, s. 140.

¹⁷³ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 17.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 129.

tohoto drobného zpěvného ptáka je z velké většiny zbarveno do hněda, černé má pouze některé části – například ocas nebo zobák. V tomto případě došlo k záměně se souslovím /noir comme du jais/ (černý jako gagát).¹⁷⁵ Gagát, známý též jako černý jantar, jet nebo kanell, představuje černý matný mineraloid. Zde je zřetelný metaforický přenos významu na základě vnější podobnosti s barvou tmavého nerostu. Výrazy **geai** a jais reprezentují dva homofony, které se sice shodně vyslovují jako [ʒɛ], ale jejich grafická podoba a význam se liší. Ve skutečnosti se chybné označení ustálilo natolik, že je součástí běžné slovní zásoby. Spojení /noire comme une **taupe**/ (černý jako krtek) vzniklo rovněž na základě vnější podobnosti s barvou srsti hmyzožravce. Název tohoto zvířete se objevuje také v přirovnání /être myope comme une **taupe**/ (být krátkozraký jako krtek), které označuje osobu, jež špatně vidí.

Červená barva se objevuje ve francouzském spojení /rouge comme une **écrevisse**/ (červený jako rak), které se ve stejném významu užívá přeneseně také v češtině k označení červené nebo červenající se osoby. Jedná se o metaforický způsob přenosu na základě vnější podobnosti barvy kůže člověka se zbarvením živočicha. Na rozdíl od češtiny ve francouzštině existují také varianty tohoto spojení s identickým významem: /rouge comme un **homard**/ (červený jako humr) a /rouge comme un **coq**/ (červený jako kohout). **Humr** se ve frazému objevuje pravděpodobně proto, že Francie je přímořský stát, a tudíž její obyvatelé přijdou s tímto živočichem osobně do styku častěji než například Češi. Co se týče **kohouta**, není jasné, proč se červená barva přirovnává právě k němu, ale ve francouzské kultuře má toto zvíře zvláštní postavení, galský kohout je jedním z národních symbolů Francie. Naopak ve francouzštině jsme nenašli ekvivalent k českému frazému /mít **hejla** na nose/.

Co se týče francouzských ekvivalentů k českým oxymórum /bílá **vrána**/ a /černá **ovce**/, objevují se zde nuance v užití názvů zvířat. Pro pojmenování vzácné či neobvyklé osoby nebo věci, Francouzi volí spojení /**merle** blanc/ (bílý kos). Vidíme, že barva zůstává stejná, ale **vrána** je zde zaměněna za jiný druh ptáka. Objevují se také varianty se stejným významem, kde je obsaženo přímo slovo pták, nikoliv jeho specifický druh - /l'**oiseau** rare/ (vzácný pták), což zároveň označuje osobu, která svým chováním trochu překračuje sociální normy, nebo /l'**oiseau** bleu/

---

¹⁷⁵ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 76.

(modrý pták). Francouzština disponuje ještě jedním frazémem vyjadřujícím tutéž skutečnost, kde je však obsažen název jiného zvířete. Jedná se o spojení /le **mouton** à cinq pattes/ (pětinohá ovce).¹⁷⁶ V případě spojení /černá **ovce**/, francouzština užívá ekvivalent /**brebis** galeuse/ (prašivá ovce), který se užívá přeneseně k pojmenování osoby, jejíž přítomnost je považována za nebezpečnou a které se vyhýbáme stejně tak jako pastýř, jenž nepřipouští nemocné zvíře ke stádu a udržuje jej v bezpečné vzdálenosti.¹⁷⁷ Je zde použito substantivum **brebis**, které označuje výhradně samici, ne obecný výraz **mouton** chápaný jako ovce označující obě pohlaví. Naopak v případě, že se mluví o člověku, který nevzbuzuje překvapení a je velmi známý, francouzští mluvčí používají spojení /être connu comme le **loup** blanc/ (být známý jako bílý vlk).¹⁷⁸

10.2 Přenos na základě vnitřní souvislosti

10.2.1 Kladné charakterové vlastnosti

I ve francouzské kultuře jsou některá zvířata asociována spíše s kladnými vlastnostmi, jiná jsou spojována s vlastnostmi zápornými a podle toho jsou pak také lidé na základě svého charakteru přeneseně označováni jako některá z těchto zvířat.

Jak jsme již uvedli u analýzy českých lexémů výše, pilní, pracovití a vytrvalí lidé či jejich činnost je přirovnávána k **mravencům** a **včelám**. Ve francouzštině je tomu stejně, užívá se přirovnání /zélé comme une **abeille**/ (pilný jako včela). V hovorové řeči se objevuje také varianta s adjektivem *industrieux* (pilný, pracovitý), výraz *zélé* může být též překládán jako horlivý. V češtině je často použito deminutivum **včelička** nebo **včelka**, což ještě více vyzdvihuje meliorativní hodnotu významu. Ve francouzštině je užito neutrální **abeille**, nikoliv **une petite abeille** (včelička). Tento druh hmyzu se vyskytuje také v přísloví /le miel est doux, mais **l'abeille** pique/ (med je sladký, ale včela bodá) s významem někdy je třeba nejprve poznat utrpení, bolest, abychom si mohli užívat radost. I v románské kultuře je včela symbolem vytrvalé aktivity a úrody.¹⁷⁹ Osoba s podobnými charakteristikami je označována také jako **fourmi** (mravenec), odtud například spojení /être une vraie

---

¹⁷⁶ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 106.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 23.

¹⁷⁸ *Expression: l'encyclopédie des expressions française*,. 2020 [online]. [cit. 8. 3. 2020]. Dostupné z www.linternaute.fr/expressions.

¹⁷⁹ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 1.

fourmi/ (být skutečný mravenec) ve smyslu velmi pracovitý.¹⁸⁰ Rozdíl zde můžeme spatřit pouze v syntaktické výstavbě frazému, nejedná se o přirovnávání se spojkou *comme* (jako). Slovník *Le Nouveau Petit Robert* eviduje také spojení */un travail de fourmi/* (mravenčí práce) k označení dlouhé, namáhavé a svědomité činnosti.¹⁸¹

Co se týče vyjádření mírné povahy člověka, francouzština v některých případech také užívá přeneseně název zvířete, jindy se však od češtiny liší. Například český frazém **/holubičí povaha/** se do francouzštiny překládá jako */caractère paisible/* (mírumilovný charakter) nebo */nature douce/* (mírná, přívětivá povaha), zde se tedy název ptáka nevyskytuje. La **colombe** (holubice) je však i ve francouzštině symbolem míru, čistoty a nevinnosti, proto je často tímto názvem přeneseně označována mladá mravně čistá a nevinná dívka. Zmiňované znaky jsou ještě více zdůrazněny přívlastkem ve spojení */la blanche colombe/* (bílá holubice). S tímto rysem souvisí také přísloví */craignez la colère de la colombe/* (obávejte se holubičí zlosti) s významem je třeba se mít na pozoru, pokud se hodná osoba zlobí.¹⁸² Český frazém */neublíží ani kuřeti/* je ve francouzštině vyjádřen souslovím */il ne ferait pas de mal à une mouche/* (neublížil by ani mouše) s významem je neškodný. V češtině je však tato varianta rovněž frekventovaná, což dokazuje 286 výskytů analyzovaného spojení v ČNK.¹⁸³

Mezi další zvířata, jež jsou ve francouzštině asociována s mírným charakterem člověka patří stejně jako v češtině **agneau**¹⁸⁴ (beránek). Existuje přirovnání */doux comme un agneau/* (mírný jako beránek), které se označuje osobu s mírumilovnou a citlivou povahou, která je často až dětsky naivní. Dalším frazémem je */une candeur d'agneau/* (beránčí nevinnost) s významem naivita bez nedůvěřivosti, čistá nevinnost. Zmíněné mládě se objevuje také v přísloví */qui se fait agneau, le loup le mange/* (kdo se stane beránkem, vlk ho sní) s významem: pokud jsme příliš poslušní, můžeme se stát snadnou kořistí.¹⁸⁵ Kladné konotace

---

¹⁸⁰ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 72.

¹⁸¹ REY-DEBOVE, Josette a REY, Alain. *Le nouveau petit Robert: dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Nouv. éd. Paris: Le Robert, 2010, s. 961.

¹⁸² VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 55.

¹⁸³ Český národní korpus – FRANTA. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z <https://www.korpus.cz/>.

¹⁸⁴ Ve francouzštině existují 4 výrazy pro pojmenování živočicha – **agneau** = jehně, beránek, **brebis** = ovečka samice, **mouton** = ovce, obecně pro obě pohlaví, **bélier** = beran.

¹⁸⁵ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 2.

substantiva **beránek** v obou kulturách mají svůj původ pravděpodobně v Bibli. Pro křesťany **beránek** symbolicky představuje Ježíše Krista, jenž byl nejen mravně čistý, ale zároveň se obětoval pro spásu věřících. Nalezneme také výraz **l'Agneau de Dieu** (boží beránek), který se objevuje v názvu mešní písně *Agnus Dei, qui tollis peccata mundi – Agneau de Dieu, qui enlèves le péché du monde* (Beránku boží, který snímáš hříchy světa).¹⁸⁶ Spojení s náboženstvím dokazuje také sousloví */la brebis du bon Dieu/* (boží ovečka) označující přeneseně hodnou a neškodnou osobu, která snáší zlo, jež jí bylo způsobeno, aniž by se bránila.¹⁸⁷ V Lukášově evangeliu nacházíme Parabolou o ztracené ovci a penízi, která pojednává o pastýři a jeho ovečkách a o ztracené ovečce, která je znovu nalezena. Je zde zdůrazněno především vytrvalé úsilí pastýře při hledání ovečky a jeho radost po jejím nalezení, která evokuje radost v nebi „nad jedním hříšníkem kajícím více než nad devadesáti devíti spravedlivými, kteří nepotřebují pokání.“¹⁸⁸ Substantivem **mouton** (ovce) je ve francouzštině také definován člověk vlídné povahy či osoba, která se nechá snadno ovládat nebo dovolí jiným, aby si ji dobírali. Člověk, který slepě následuje ostatní, je označován jako */mouton de Panurge/* (Panurgova ovce) podle jedné z postav románu *Gargantua a Pantagruel*, jehož autorem je François Rabelais. Původ výrazu spočívá v příhodě, kdy Panurgos, přítel Pantagruela, vyhodí ze člunu vedoucího berana, ostatní berani jej následují a ze člunu vyskočí také. Spojení */mouton enragé/* (rozzuřená ovce) je vykládáno jako označení pro mírumilovnou osobu, která náhle podlehne silnému rozčilení.

10.2.2 Záporné charakterové vlastnosti

Stejně jako v češtině i ve francouzštině je spektrum výrazů, které pojmenovávají jednak zvíře a jednak člověka se zápornými vlastnostmi, širší než množství slov upozorňující na pozitivní povahový rys.

Ve francouzštině jsou rovněž někteří drobní cizopasníci spojeni s negativními konotacemi, protože znepríjemňují život ostatním. Například substantivum **punaise** (štěnice) se přeneseně užívá k pojmenování opovržením hodné a podlé ženy. Přírovnání */puer comme une punaise/* (páchnout jako štěnice) se uplatňuje v případě, když někdo nebo něco zapáchá, protože štěnice v případě nebezpečí jako svoji obranu

¹⁸⁶ LEHNER, Ferdinand Josef. *Mešní kancionál*. Praha: M. Knapp. 1906, s. 94.

¹⁸⁷ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 23.

¹⁸⁸ SUŠIL, František. *Evangelium svatého Lukáše*. V Praze: Dědictví sv. Prokopa, 1865, s. 147.

vydávají nepříjemný zápach.¹⁸⁹ Při srovnání s českým frazémem /smrdět jako **tchoř**/ pozorujeme, že každá kultura vnímá zápach intenzivněji u rozdílných druhů živočichů. V souvislosti se zápachem můžeme též uvést přirovnání /puer comme un **rat** mort/ (smrdět jako mrtvá krysa).¹⁹⁰ Zatímco v češtině je lenost jako negativní lidská vlastnost srovnávána se **vší**, francouzština užívá frazém /paresseux comme une **couleuvre**/ (líný jako užovka), protože tento had se často vyhřívá na slunci, což evokuje lenošeni.¹⁹¹ Objevuje se také přirovnání /paresseux comme un **lézard**/ (líný jako ještěrka), kde je stejný onomaziologický prvek jako v případě užovky, protože ještěrka se také často vyhřívá na slunci. Variantou je také spojení /paresseux comme un **loir**/ (líný jako plch), kde je stěžejním výchozím znakem hibernace tohoto hlodavce.

Mezi škůdce, jejichž název se užívá přeneseně k pojmenování osoby v negativním smyslu, patří **rat** (krysa). Název tohoto všežravce hanlivě označuje velmi lakomého člověka. Zde přenos významu vznikl křížením se slovy radin (skrblík), rapiat (hamižník), rapace (chamtivec). Dále se substantivum objevuje v sousloví /**rat** d'hôtel/ (hotelová krysa) s významem zloděj specializující se na pokoje v hotelových zařízeních, někdy také noční zloděj v domech.¹⁹² Stejným souslovím disponuje i české lexikum, což dokazuje SČFI, který jej uvádí.¹⁹³

Paralelně s češtinou i ve francouzském jazyce nalezneme názvy ptáků, jež přeneseně znázorňují lidské mravní nedostatky. Hyperonymum **oiseau** (pták) označuje nejen opeřence, ale přeneseně se užívá k pejorativnímu pojmenování člověka. Spojení /un vilain **oiseau**, un drôle **oiseau**/ (hanebný pták, podivný pták) představuje podivné individuum, nelibivého nebo opovrženého jedince. Objevují se i varianty se stejným lexikálním významem, v nichž je obecný výraz **pták** nahrazen konkrétním druhem, jedná se o sousloví /vilain **merle**, beau **merle**/ (hanebný kos, pěkný kos) a /vilain **moineau**, joli **moineau**/ (hanebný vrabec, pěkný vrabec).¹⁹⁴ Zde nacházíme podobnost s českým hanlivým označením /to je ale povedený **ptáček**/, kde jinak meliorativní adjektivum povedený nabývá ironického

---

¹⁸⁹ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 145–146.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 149.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 59.

¹⁹² Tamtéž, s. 148.

¹⁹³ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2, Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009, s. 158.

¹⁹⁴ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 105–107.

příznaku. Člověk, který oznamuje špatnou zprávu nebo zlou předtuchu, jejíž naplnění by mohlo způsobit katastrofu, je označován jako /oiseau de mauvais augure/ (pták špatných předzvěstí), někdy též, avšak velmi zřídka, narazíme ve francouzské řeči na stejné sousloví v pozitivním smyslu /oiseau de bon augure/ (pták dobrých předzvěstí). Pták (havran, sova) podle předků svým letem nebo zpěvem oznamoval dobré či špatné zprávy.¹⁹⁵ V češtině se v souvislosti s pesimistickým předvídaním uplatňuje verbum **sýčkovat** odvozené od konkrétního ptačího druhu. Objevuje se zde i spojení s adjektivním derivátem /cervelle **d'oiseau**/ (ptačí mozek) a podobně /cervelle de **moineau**/ (vrabčí mozek) označující hloupého a lehkomyšlného člověka, což je identické s češtinou. Synonymem k velmi naivnímu, až hloupému člověku, který se nechá snadno oklamat či využívat, je lexém **pigeon** (holub).¹⁹⁶ Francouzské přísloví /la belle plume fait le bel **oiseau**/ (hezké peří dělá hezkého ptáka) s významem hezký oděv zvyšuje hodnotu člověka, který ho nosí nebude pravděpodobně ekvivalentem českého /**pták** se pozná podle peří/. Sousloví zde evokuje spíše pozitivní konotace a upozorňuje na oblečení, zatímco v češtině je důraz kladen na charakterové vlastnosti člověka. Významově blíže je český frazém /šaty dělají člověka/, kde se však animalistický prvek neobjevuje. Se zápornými lidskými vlastnostmi souvisí ještě přísloví /vilain **oiseau** que celui qui salit son nid/ (špatný pták je ten, který pošpinil své hnízdo), které říká, že špatný člověk je ten, který pomlouvá či jinak hanobí svou zemi nebo rodinu. Co se týče dravců a jejich obrazných významů, nenasytý a chamtivý člověk je přeneseně označen jako **vautour** (sup) nebo **épervier** (krahujec). Při metaforickém přenosu významu se uplatňuje aluze na nenasytost, s jakou zmiňovaní ptáci požírají mršiny. Do této skupiny výrazů patří i substantivum **corbeau** (havran), jehož význam jsme komentovali již v předchozí kapitole týkající se zbarvení. České přirovnání /krást jako **straka**/ má svůj ekvivalent i ve francouzštině /larron, voleur comme une **pie**/ (zloděj jako straka). Jestliže někdo odmítá čelit realitě, je zbabělý a snaží se nevidět nebezpečí, užívá se frazém /faire la politique de **l'autruche**/ (dělat pštrosí politiku) či zkrácené varianty /faire comme **l'autruche**/ (dělat jako pštros), případně /faire

---

¹⁹⁵ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 119–120.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 132.

l'autruche/ (dělat pštrosa).¹⁹⁷ Stejně jako v češtině i ve francouzštině původ pramení z legendy domnívající se, že pštros strká hlavu do písku z důvodu ochrany.

I ve francouzské kultuře vzbuzuje **serpent** (had) od pradávna pocit nebezpečí a přeneseně označuje zlou osobu či zrádce. Objevuje se zde frazém s totožným významem jako v češtině /réchauffer, nourrir un **serpent** dans son sein/ (živit, hrát si hada na prsou). Vyskytují se zde však i další sousloví s negativními konotacemi jako například /un **serpent** caché sous le fleurs/ (skrytý had pod květinami) s významem nebezpečí zahalené pod lákavým povrchem. Spojení /langue de **serpent**/ (hadí jazyk) označuje osobu, která pomlouvá ostatní za zády. Variantou je též /une langue de **vipère**/ (zmijí jazyk).

Další skupinu zvířat, jejichž název se přeneseně užívá k pojmenování lidí se špatnými charakterovými vlastnostmi, tvoří šelmy. **Tigre** (tygr) označuje krutého, nelítostného člověka, jeho samičí protějšek **tigresse** (tygřice) zase velmi agresivní nebo žárlivou ženu.¹⁹⁸ V češtině existuje spojení /zuřit jako **tygr**/. Naopak král zvířat **lion** (lev) je v tomto jazyce asociován s pozitivními konotacemi, reprezentuje člověka silného a odvážného, je symbolem moci a moudrosti.¹⁹⁹ Ve francouzštině je do jiných oblastí ve větší míře než v češtině přenášen i význam substantiva **loup** (vlk), což dokazuje jeho výskyt v necelých třiceti ustálených slovních spojeních. Tato psovitá šelma je v evropském folkloru považována za symbol postrachu a zkázy, podobně také v legendách a mýtech představuje někdy smrt a nebezpečí, jindy pak odvalu, sílu a moc. Z toho důvodu je tímto výrazem ve francouzštině označován krutý a zlý člověk, tyran. Můžeme zmínit například spojení /les **loups** ne se mangent pas entre eux/ (vlci se mezi sebou nepožirají) s významem zlí lidé si vzájemně neškodí. Se stejným významem se používá i varianta /les **corbeaux** ne crèvent pas les yeux aux **corbeaux**/ (havran havranovi oči nevyklovne). S češtinou je identické spojení /une faim de **loup**/ (vlčí **hlad**, hlad jako **vlk**) pro označení velkého hladu nebo /hurler avec des **loups**/ (výt s vlky), které má stejný výklad jako české /kdo chce s **vlky** žít, musí s nimi výt/ definované jako přizpůsobit se lidem, v jejichž společnosti se pohybujeme. Ve francouzštině se však tento frazém

---

¹⁹⁷ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 11.

¹⁹⁸ Tamtéž, s. 166.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 95.

vykládá i jako osvojovat si některé zásady, zájmy nebo postoje špatných osob, i když nejsou obecně schvalovány.²⁰⁰

V této kapitole můžeme zmínit také přirovnání /*méchant comme un âne rouge, comme un âne roux*/ (zlý jako červený osel, jako zrzavý osel) s významem velmi zlý a zrádný člověk, jehož česká podoba neexistuje. Původ spojení pochází ze středověku, kdy zrzavé ochlupení představovalo nepoctivost, neloajálnost. Toto spojení dnes však již není v běžné komunikaci příliš frekventováno. Výraz *roussin*, který nesl nejdříve význam zavalitý kůň, později kůň se zrzavou srstí, ovlivnil kvůli své depreciativní hodnotě výraz *rosse* (potvora) užívaný pro pojmenování podprůměrných zvířat a přeneseně pak zlých lidí.²⁰¹ Danému zvířeti je přisuzována i tvrdohlavost, odtud spojení /*tête comme un âne*/ (tvrdohlavý jako osel) označující člověka s danou zápornou vlastností. Stejně jako v češtině i ve francouzštině se objevuje pejorativní přirovnání /*bête comme un âne*/ (hloupý jako osel).

Francouzština se od češtiny liší častějším užíváním přenesených názvů některých mořských živočichů, což je podmíněno geografickým umístěním. Například lexémem **moûle** (slávka obecná) je přeneseně pojmenován slabý, bezcharakterní, případně hloupý či nevzdělaný člověk.²⁰² Podobně **huître** (ústřice) nepatří pouze mezi mořské mlže, ale obrazně označuje také hloupého člověka. Spojení /*être fermé, raisonner comme une huître*/ (být uzavřený, uvažovat jako ústřice) se hodí k člověku, který odmítá jakoukoliv diskuzi, není objektivní.²⁰³

10.3 Pohybová aktivita

V této kapitole se pokusíme zjistit, zda jsou ve francouzštině spojována totožná zvířata s určitým typem pohybové aktivity jako v češtině, či nikoliv.

Zatímco Češi čilého člověka přirovnávají ke **křepelce**, ve francouzštině je tento pták symbolem žáru, zejména v lásce /*chaud comme une caille*/ (horký jako křepelka), kde se jedná o aluzi na vnitřní teplotu tohoto pěvce, která dosahuje až 41,5 °C. Existuje také přirovnání /*gras, rond comme une caille*/ (tlustý, zaoblený jako křepelka) s významem *baculatý*.²⁰⁴ Naopak **cerf** (jelen) i ve francouzštině přeneseně označuje hbitou osobu, která rychle běhá, zároveň však také zbabělce,

---

²⁰⁰ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup... Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 97–100.

²⁰¹ Tamtéž, s. 4.

²⁰² Tamtéž, s. 111.

²⁰³ Tamtéž, s. 85.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 28.

protože jelen je obecně považován za velmi plaché zvíře.²⁰⁵ Stejně tak **anguille** (úhoř) ve spojení /filer, s'échapper comme une **anguille**/ (uniknout jako úhoř) je zdůrazněna hbitost a nepolapitelnost. A protože svým protáhlým tělem a slizkou kůží připomíná hada, stal se symbolem pokrytectví, lsti a iluze.²⁰⁶ Francouzský ekvivalent k českému spojení /hbitý jako **ještěrka**/ zní /vif comme un **écureuil**/ (živý jako veverka). Naopak **lézard** (ještěrka) je touto kulturou vnímána jako velmi líné zvíře, jak jsme již uvedli výše, protože se často vyhřívá na slunci. Na základě tohoto faktu se dokonce derivuje sloveso **lézarder** s významem *lenožit na slunci*. Zmiňované substantivum se tak užívá přeneseně k pojmenování osob se stejnou charakteristikou /paresseux comme un **lézard**/ (líný jako ještěrka) nebo takových, jež se povalují, zahálejí /faire le **lézard**/ (dělat ještěrku).²⁰⁷

V obou jazycích je velmi pomalý pohyb asociován s **hlemýžděm**, což dokazuje i francouzské spojení /aller, avancer comme **escargot**/ (jít, postupovat jako hlemýžď). S pozvolným tempem je spojována i **tortue** (želva), odtud spojení /aller, marcher comme une **tortue**/ (jet, jít jako želva).

Francouzský ekvivalent k českému /dělat **žabky**/ existuje bez animalistického komponentu: /ricocher des cailloux sur l'eau; faire des ricochets/ (odrážet kamínky na vodě). Pohyb oblázků na hladině zřejmě Francouzům nepřipomíná pohyb obojživelníka, který je jinak běžnou součástí jejich jídelníčku.

10.4 Další znaky

Dravci a šelmy jsou i ve francouzštině považovány za živočichy s velmi dobře vyvinutým zrakem, přirovnávají se k nim lidé bystří. Odtud spojení /un œil, des yeux d'**aigle**/ (orlí oko, oči) nebo známější /des yeux de **lynx**/ (oči rysa). **Orel** je navíc také přenesený výraz pro člověka inteligentního s výjimečným talentem, daný pták je rovněž emblémem síly, vznešenosti a moci. Frazém /coup d'œil, regard d'**aigle**/ upozorňuje na hluboký, upřený pohled. Zároveň je ve spojení /crier comme un **aigle**/ (křičí jako orel) zdůrazněn pronikavý a nepříjemný křik.

Francouzské ekvivalenty k českému frazému /spát jako **dudek**/ vyjadřujícímu hluboký spánek zní /dormir comme un **loir**/ (spát jako plch) a /dormir comme une **marmotte**/ (spát jako svišť), zde původ spojení pravděpodobně souvisí s hibernací,

---

²⁰⁵ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 32.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 8.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 92.

případně s estivací²⁰⁸ obou živočichů. Jestliže se někdo ukládá ke spánku velmi brzy, je přirovnáván ke **slepícím** /se coucher, se lever avec, comme les **poules**/ (chodit spát, vstávat se slepicemi, jako slepice), protože ty večer usedají na bidla ještě před setměním a ráno vstávají časně před východem slunce. V češtině se paralelně říká /jít spát, vstávat se **slepici**/.

Co se týče mladých lidských jedinců můžeme i zde zmínit provázanost s mláďaty některých živočichů. Jedná se například o výraz **chevreau** (kůzle), který označuje bujaré dítě nebo dospívajícího horoucí povahy, což dokazuje spojení /bondir comme un **chevreau**/ (vyskakovat jako kůzle). Nízký věk je z velké části spojován s drůbeží a ptactvem obecně. **Poussin** (kuřátko) pojmenovává, často meliorativně, obecně mladé dítě a na některých školách také žáka první třídy.²⁰⁹ Substantivum **poularde** (slepice chovaná pouze na maso) asociuje mladou ženu zaoblených tvarů kvůli tomu, že daný typ slepic se záměrně velmi vykrmoval.²¹⁰ V tomto případě tedy tolik nedominuje znak věku, ale důraz je zde kladen spíše na stavbu těla. Mladého chlapce nebo dívku souhrnně nazýváme **poulet** (kuře). Mravně čistá a naivní dívka je nazývána také jako **colombe** (holubice), zmiňovaný výraz je ve francouzštině vnímán symbolicky, stejně jako tomu bylo zejména ve starší češtině. Oba jazyky v tomto případě vycházejí z křesťanské tradice, kde je holubice symbolem dobra. Mladou ženu mohou evokovat také výrazy **pigeonne** (holubice) a **oiselle** (ptačí samička).

Zatímco v češtině je hlasitý a hrůzu nahánějící řev přirovnáván například k vnějším projevům **tygra** nebo **lva**, ve francouzštině je první ze zmiňovaných šelem spíše symbolem krutosti, druhá pak odvahy a síly, jak jsme již uvedli výše. V souvislosti s nepříjemným zvukem zde existuje frazém /crier, gueuler comme **putois**/ (křičet, řvát jako tchoř). Stěžejní rozdíl spatřujeme v tom, že zatímco Češi mají tuto drobnou lasicovitou šelmu spojenou s nepříjemných zápachem, Francouzi si více všimají jejích zvukových projevů. Další odlišnost je také ve spojení /crier, gueuler comme un **âne**/ (křičet, řvát jako osel), protože čeština na rozdíl od francouzštiny neupozorňuje na hýkání osla.²¹¹

---

²⁰⁸ Estivace = letní spánek.

²⁰⁹ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 144.

²¹⁰ Tamtéž, s. 138.

²¹¹ Tamtéž, s. 5.

10.5 Zhrubělé výrazy, nadávky a hanlivá pojmenování

V této kapitole jsme hledali francouzské ekvivalenty k českým výrazům, které jednak označují zvíře a jednak se přeneseně užívají jako hanlivá pojmenování člověka. V obou jazycích jsou lidé většinou připodobňováni stejným živočichům na základě svých vlastností nebo vzhledu. Zmíníme také meliorativní výrazy, které jsou však zastoupené v menší míře.

Hloupá osoba, která je jen stěží schopná něco pochopit, je i zde pejorativně nazývána **âne** (osel). Dalším výrazem, který slouží i jako nadávka, je substantivum **vache** (kráva). Užívá se přeneseně k pojmenování velmi tlusté ženy, ale také líné osoby, případně zhýralé, prostopášné a nestoudné ženy. Poslední jmenovaný přenesený význam vznikl pravděpodobně proto, že **vache** (kráva) je samice býka, jenž se považuje za symbol sexuální touhy a aktivity. Spojení /peau de **vache**/ (kravská kůže) označuje zlou osobu. Ve stejném významu, zvláště když hovoříme o ženě, se uvádí substantivum **chameau** (velbloud), například ve zvolání /quelle **chameau**!/ (jaký velbloud)²¹². V souvislosti s přenášením významu u substantiva **vache** (kráva), můžeme zmínit také skutečnost, že daný výraz slouží k hovorovému pojmenování čteníka. Od toho následně vzniklo spojení /faire une **vacherie**/ (dělat lumpárny) ve smyslu provést někomu něco zákeřného. Derivací se formuje také příslovce **vachement** jako synonymum pro výraz **très** (velmi), například ve spojení /c'est **vachement** bien/ (je to velmi dobré). Další nadávkou užívanou i v češtině je **cochon** (prase). Hloupá žena je ve francouzštině označována jako **oie** (husa) nebo **dinde** (krůta). Identické s češtinou je také spojení /cervelle d'**oiseau**/ (ptačí mozeček).

Ve francouzštině jsou lexém **singe** (opice) nebo také hyponymum **macaque** (makak) asociovány s ošklivým vzhledem a přeneseně se tak nazývají i lidé, které chceme kvůli jejich zevnějšku urazit. Jako **singe** (opice) je označován i lstivý a vychytralý člověk, protože ve středověku bylo toto zvíře považováno za démona, odtud spojení /malin comme un **singe**/ (škodolibý jako opice).²¹³ V lidové francouzštině se výraz **singe** (opice) užívá k hanlivému pojmenování šéfa. Co se týče spojení /mít **opici**/, ve francouzštině se hovorově v této souvislosti užívá frazém /être

---

²¹² Substantivum **chameau** (velbloud) je ve francouzštině mužského rodu, pro zdůraznění skutečnosti, že se jedná o samici je použito adjektivum v ženském rodě – *quelle*.

²¹³ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 159.

soûl comme un **cochon**/ (být opilý, nalitý jako prase).²¹⁴ Vidíme tedy, že se zde přeneseně užívá název jiného zvířete než v češtině. Výraz **cochon** (prase) se používá také jako pejorativní označení špinavého, ale i hrubého člověka, jenž se vulgárně vyjadřuje.

Co se týče **hadů** a **ještěrů**, také názvy těchto druhů zvířat se i ve francouzštině přeneseně užívají jako nadávky pro člověka. Například výrazem **serpent** (had) se hanlivě označuje zlá a lstivá osoba. Z této asociace vychází také frazém /réchauffer/nourrir un **serpent** dans son sein/ (hřát si hada na prsou), který jsme již komentovali výše v kapitole týkající se záporných vlastností člověka. Podobně také substantivum **vipère** (zmije) odkazuje na zrádnou a nebezpečnou osobu. A s češtinou se shoduje i přenesený význam výrazu **caméléon** (chameleon), protože se nejedná pouze o plaza, ale také o člověka, jenž často mění své názory. Francouzští mluvčí pejorativně označují hloupou ženu jako **poulette** (slepička) nebo **poule** (slepice), což je podobné jako v češtině.

Všechny uvedené výrazy jsou ve francouzštině vnímány jako nelichotivá označení osob, ale nejedná se o nadávky v pravém slova smyslu. V češtině dané výrazy člověka daleko více urazí. Francouzi užívají jako velmi hrubé nadávky mnohem častěji výrazy spojené spíše se sexuálním životem nebo s vylučováním než ty, jež jsou odvozeny z názvů zvířat.

Opakem hanlivých pojmenování jsou meliorativní výrazy, které ve francouzštině často vznikají přenesením významu názvů mláďat živočichů. Některá mají vlastní samostatný tvar například mon **poussin** (moje kuřátko), jiná se tvoří přidáním adjektiva petit/petite (malý, malá)²¹⁵ k názvu zvířete, čímž vznikne deminutivum – například petit **poulet** (slepička). V obou případech jde o familiární pojmenování osoby, k níž máme kladný citový vztah.

10.6 Příslloví a pořekadla

Následující kapitola bude věnovaná srovnání přísloví a pořekadel, která mají identický význam v obou jazycích. Francouzština nediferencuje termíny přísloví a pořekadlo, užívá pro oboje výraz proverbe (příslloví), ve slovníku označené zkratkou prov.

---

²¹⁴ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 53.

²¹⁵ Přidání koncovky -e značí tvar ženského rodu.

Zatímco v češtině existuje přísloví /zadarmo ani **kuře** nehrabe/, které využívá metaforu zvířete, Francouzi k vyjádření stejné skutečnosti uvádí spojení /toute peine mérite salaire/ (každé úsilí si zaslouží výplatu) s významem i ta sebemenší práce si zaslouží odměnu, kde animalistický prvek není přítomen. Liší se také ustálené spojení /tout vient à point à qui sait attendre/ (všechno přijde k tomu, kdo umí čekat), které je definované jako s časem a trpělivostí dosáhneme všeho. Čeština jej registruje pod přirovnáním /dočkej času jako **husa** klasu/. Jiná forma je rovněž u ekvivalentu pořekadla /lepší **vrabec** v hrsti než **holub** na střeše/ obsahujícího názvy dvou ptáků. To se ve francouzštině vyskytuje jako /un tiens vaut mieux que deux tu l'auras/ (je lepší držet jeden, který máš, než dva, které teprve budeš mít), kde název živočicha naopak úplně chybí.

Některá přísloví se však shodují jak v lexikálním významu, tak ve výběru stejného druhu zvířete. Například české pořekadlo /my o **vlku** a **vlk** za dveřmi/ překládáme jako /quand on parle du **loup**, on en voit sa queue/ (když mluvíme o vlku, vidíme jeho ocas) nebo také /quand on parle du **loup**, il sort du bois/ (když mluvíme o vlku, vychází z lesa) ve smyslu osoba nečekaně přijde právě ve chvíli, kdy o ní hovoříme. S **vlkem** souvisí také české přísloví /kdo chce s **vlky** žít(i), musí s nimi výt(i)/, které se ve francouzštině vyskytuje v podobě /hurler avec les **loups**/ (výt s vlky), které nemá status přísloví, ale pouze frazému obsahující název zvířete v přeneseném smyslu. Stejný význam má také pořekadlo /(udělat něco), aby se **vlk** nažral a **koza** zůstala celá/ a frazém /ménager la **chèvre** et le chou/ (ušetřit kozu a zelí), které však ve francouzštině nespadá do kategorie přísloví a je vykládáno jako (šetřit obě strany, aniž by se z nich musela část vzít). Pozorujeme, že v daném cizím jazyce je obsaženo pouze jedno zvíře – **koza**. K českému ustálenému spojení /každá **liška** svůj ocas chválí/ můžeme uvést francouzské sousloví /à chaque **oiseau** son nid est beau/ (pro každého ptáka je jeho hnízdo hezké). Je ale třeba upozornit na to, že ve francouzštině je význam přísloví zúžen na materiální stránku a definuje se jako každý obdivuje svůj dům, zatímco v češtině pořekadlo definuje člověka, který vyzdvihuje své přednosti, upozorňuje na své kladné vlastnosti a výjimečné schopnosti, čímž sleduje vlastní prospěch.²¹⁶

Najdeme zde však i frazémy, které ve francouzštině obsahují název zvířete, zatímco v češtině nikoliv. Můžeme jmenovat například spojení /il ne faut pas vendre

---

²¹⁶ ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 4, Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009, s. 439.

le peau de l'**ours** avant de l'avoir tué/ (neprodávej kůži **medvěda**, dokud není zabítý/, které známe jako sousloví /neříkej hop, dokud nepřeskočíš/.

Na závěr uvedeme francouzské sousloví se zooapelativem, jehož původ je velmi neobvyklý. Jedná se o výraz /parler français comme une **vache** espagnole/ (mluvit francouzsky jako španělská kráva) označující osobu, která mluví velmi špatně francouzsky. Jedná se o deformaci lidovou etymologií z přirovnání /parler français comme un Basque espagnol/ (mluvit francouzsky jako španělský Bask). Alternace zde pravděpodobně pramení z „vasce“, což v baskičtině označuje „Basque“ (obyvatele Baskicka). Baskové byli ve Francii i Španělsku považováni za ty, kteří neumí moc dobře mluvit francouzsky. Podle jiných etymologických výkladů by výraz **vache** mohl být alternací slova „basse“, což je starý výraz označující sluhu.²¹⁷

---

²¹⁷ VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004, s. 171.

11 Závěr

Cílem této diplomové práce bylo analyzovat významovou strukturu českých zooapelativ z hlediska kvantitativního i kvalitativního a zjistit, zda přenesené významy daných lexémů označují tutéž skutečnost i ve francouzštině, či nikoliv.

Z výsledků vyplývá, že více než polovina českých zooapelativ, případně jejich derivátů, se užívá kromě označení zvířete i k pojmenování odlišné skutečnosti. Tento fakt potvrzuje, že lidé na základě svých zkušeností se zvířaty a jejich pozorování přenášejí názvy zvířat i do jiných oblastí. Mezi lexémy, které disponují obraznými výrazy, se řadí především názvy zvířat, k nimž má člověk bližší vztah. Jedná se například o domestikovaná zvířata typu **pes** nebo živočichy, se kterými se běžně setkáváme ve volné přírodě. Naopak názvy zvířat, jež jsou naší kulturou vnímána jako exotická, protože je známe spíše zprostředkovaně, čítají většinou pouze jeden lexikální význam, například názvy mořských živočichů, afrických šelem apod. Zjistili jsme, že z analyzovaných lexémů s obraznými významy bylo téměř 38 % slov polysémických, přičemž největší část představovala slova s přeneseným sekundárním, případně zároveň i jiným, významem. Dále jsme identifikovali 5 polysémických lexémů, jejichž primární význam označoval zvíře, ale zároveň byl expresivní nebo se užíval přeneseně. A pouze 2 lexémy označovaly jinou skutečnost než zvíře až v terciárním významu. Velmi početnou skupinu v excerpovaném materiálu reprezentují také monosémické lexémy, které označují zvíře, ale zároveň jsou součástí frazeologických spojení, kde odkazují k jiné skutečnosti.

Co se týče přenosu významů do jiných oblastí, můžeme konstatovat, že se při tomto procesu kromě metafory uplatňují také aspekty konkretizace, dále zde pozorujeme intenzifikaci a objevuje se i synekdocha, kdy dochází k záměně části za celek či celku za část. Obrazné významy vznikají často na základě vnější podoby živočichů, kteří například svým vzhledem připomínají určitý předmět nebo část lidského těla. Dalším výchozím znakem je tělesný vzrůst živočichů evokující drobnou či štíhlou postavu člověka, nebo naopak vlastnosti spojené s mohutnou stavbou těla. Vypozorovali jsme, že některá frazeologická spojení vznikají na základě zbarvení živočichů, přičemž dominuje černá a červená barva. Některá zvířata jsou rovněž charakteristická pohybovou aktivitou, což vede k jejich srovnávání s čilými, rychlými nebo naopak pomalými lidmi. Mezi další prvky, které hrají roli při přenášení významu, patří například typické zvukové projevy některých

živočichů, vyvinutý zrak dravců či šelem apod. Kladné charakterové vlastnosti lidí jsou připodobňovány například **včelám**, které opylováním zajišťují úrodu, a s pozitivními konotacemi se pojí rovněž výrazy **holubice**, **beránek** nebo **ovečka**, jejichž symbolika pramení z křesťanství. Naopak negativně lidé vnímají zejména škůdce, cizopasníky nebo některé dravce či plazy, kteří v nich vzbuzují strach, paralelně jsou tak k těmto druhům živočichů přirovnávání lidí se zápornými vlastnostmi, jež svým jednáním škodí okolí. Analyzovaný celek čítá rovněž výrazy, které se přeneseně užívají k hanlivému označení člověka s cílem jej urazit. Ukázali jsme rovněž, že vztah k některým zejména domestikovaným zvířatům se během vývoje změnil. Zatímco v minulosti byl například **vůl** symbolem pracovitosti a píce, dnes je považován za méněcenné zvíře a daný výraz slouží jako nadávka.

Při analýze excerpovaného materiálu jsme věnovali značnou pozornost komparaci lexémů s francouzskými výrazy označujícími zvíře a došli jsme k následujícím zjištěním. V mnoha případech je tatáž věc nebo skutečnost přirovnávána v každém jazyce k jinému zvířeti. Například v češtině trubice spirálovitého tvaru evokuje ulitu **šneka**, ale Francouzi ve stejné věci obrazně spatřují spíše pohyb **hada**. Zmínit můžeme také české přirovnání /červený jako **rak**/, jehož francouzský ekvivalent se překládá jako /červený jako **humr**/, kde je volba zooapelativa pravděpodobně ovlivněna především geografickým umístěním obou zemí. Stejně tak totéž zvíře může být každou kulturou vnímáno odlišným způsobem. Například Češi vnímají **ještěrku** jako hbité zvíře, Francouzi však pokládají tohoto plaza za zvíře líné, protože se často nehybně vyhřívá na slunci. Na druhou stranu třeba výrazy **kráva** či **opice** fungují jako hanlivá pojmenování v obou jazycích. Objevují se zde však frazémy s animalistickým komponentem, které se vyskytují pouze v češtině jako například /mít vlasy jako **vrabčí** hnízdo/ nebo /dělat **žabky**/. Naopak spojení /být uzavřený, uvažovat jako **ústřice**/ označující člověka, který odmítá diskuzi a není objektivní, je typické pro francouzštinu a v češtině úplně chybí. Výše uvedené shrnutí zjištěných poznatků ukazuje, že některá zvířata vnímají obě kultury stejně, zatímco jiná nikoliv. Volbu zooapelativ ve spojeních s přeneseným významem ovlivňují nejrůznější faktory, od kulturních rozdílů, přes náboženskou symboliku až po zeměpisnou polohu zemí apod.

Anotace

Autor práce: Bc. Tereza Chromečková

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Název diplomové práce: Zvíře versus člověk: Přenesená pojmenování zvířat v češtině a francouzštině

Vedoucí práce: Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.

Počet znaků (včetně mezer): 201 949

Počet příloh: 3

Počet titulů použité literatury: 42 + 6 elektronických zdrojů

Klíčová slova: zooapelativa, lexikální význam, obrazný význam, expresivita, frazém, kognitivní lingvistika, prototyp, stereotyp

Key words: zooapelatives, lexical meaning, figurative meaning, expressivity, idiom, cognitive linguistics, prototype, stereotype

Charakteristika práce: Diplomová práce se zabývá významovou strukturou českých zooapelativ z hlediska kvantitativního i kvalitativního a zjišťuje, zda přenesené významy daných lexémů označují tutéž skutečnost i ve francouzštině. Česko-francouzská komparace naznačuje kulturně podmíněné shody a rozdíly ve vnímání jednotlivých zvířat. Analýza teoreticky vychází z nauky o lexikálním významu, z teorie expresivity a přihlíží rovněž k některým premisám kognitivní lingvistiky.

Abstract: The thesis deals with the semantic structure of Czech zooapelatives in the quantitative and qualitative point of view. It also detects whether figurative meanings of given lexemes indicate the same meaning in French. Czech-french comparison suggests consensus dependant on culture and differences in perception of given animals. The analysis theoretically issues from the doctrine on lexical meaning, from the theory of expressivity, and it also follows some premises of cognitive linguistics.

Resumé

This thesis aimed to analyze the semantic structure of Czech animals' titles from the quantitative and qualitative point of view, and also to see whether or not the figurative meanings of given lexemes mark the same subject matter in French.

The results affirm that more than half of Czech zooapelatives or their derivatives are being used not only for indicating animals' titles but also for naming others. Amongst the lexemes with metaphorical meanings are mainly the titles of domesticated animals or animals living in the wild. On the other hand, titles perceived as exotic have only one lexical meaning. It has been discovered from analyzing lexemes with figurative meanings that 38 % of the terms are polysemic, whereas the most significant part is represented by words with figurative secondary meaning. Another large group is represented by monosemic lexemes as a part of phrasemes.

When it comes to transferring terms into other fields, there are also other aspects of concretization and intensification applied, not only metaphors. A synecdoche may also be seen. Metaphors usually originate according to an external similarity, physical appearance, or coloration of animals. Some animals are also characteristic in their movement, sounds, or developed sight, which leads to comparison with people. Positive characteristics of people are being likened to useful insect species with positive connotations linked to Christian terms (**lamb**). On the contrary, pests and predators or reptiles are usually perceived as negative, because they invoke fear in people. The analyzed complex also contains terms used as offenses.

While analyzing given material was particular attention given to the comparison of lexemes with french titles of animals. In many cases, the same fact assigns to a different animal, just as an animal can be perceived differently by many cultures. There are also titles being used in the same contexts in both languages, but some phrasemes appear only in one of the languages. The analysis has shown that the choice of zooapelatives in connection with a figurative meaning is affected by external factors such as cultural differences, religion, and geographical references.

Seznam literatury

BACHMANNOVÁ, Jarmila a kol. Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

BARTMIŃSKI, Jerzy. *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum, 2016.

BLANÁR, Vincent. Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984.

CRUSE, D. Alan. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

ČERMÁK, František a FILIPEC, Josef. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1, Přirovnání*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2, Výrazy neslovesné*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František et al. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 4, Výrazy větné*. Praha: Leda, 2009.

ČERMÁK, František. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná: Czech and general phraseology*. Praha: Karolinum, 2007.

ČERMÁK, František. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha: Karolinum, 2011.

ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

EISNER, Pavel. O nadávání neboli O rohu hojnosti. *Chrám i tvrz: kniha o češtině*. Praha: XYZ, 2015, s. 372–378.

FILIPEC, Josef et al. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia, 1994.

FILIPEC, Josef. K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1, s. 78–84.

FILIPEC, Josef. K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*. 1968, roč. 29, č. 3, s. 259–276.

HRADILOVÁ, Darina. *Funkční aspekty lexikální expresivity v současné češtině*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015.

HRADILOVÁ, Darina. Lexikální prostředky vyjadřující negativní postoje a emoce v projevech současné mládeže. „*Bohemistika*“, 2010, č. 3, s. 198–212.

HUGO, Jan, ed. *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. 2. rozš. vyd. Praha: Maxdorf, 2006.

CHROMEČKOVÁ, Tereza. *Významová struktura polysémických slov se zřetelem k významům expresivním*. Olomouc, 2017.

CHRZ, Vladimír. *Metafory v politice*. Praha: Psychologický ústav Akademie věd České republiky, 1999.

KLOFEROVÁ, Stanislava. Nářeční pojmenování plodů lopuchu v češtině. *Naše řeč*. 1990, roč. 73, č. 5, s. 235–240.

KOCHOVÁ, Pavla, OPAVSKÁ Zdeňka a kol. *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i., 2016.

KRAUS, Jiří a PETRÁČKOVÁ, Věra. *Akademický slovník cizích slov: L-Ž*. Vyd. 1, dotisk. Praha: Academia, 1997.

KROUPOVÁ, Libuše a MEJSTRÍK, Vladimír. K otázce tzv. centrálního významu při synchronním lexikografickém popisu významové struktury polysémních slov. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 3, s. 293–308.

LAKOFF, George a JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. Přeložil Mirek ČEJKA.

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.

LEHNER, Ferdinand Josef. *Mešní kancionál*. Praha: M. Knapp. 1906.

- MRHAČOVÁ, Eva a PONCZOVÁ, Renáta. *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice: česko-polský a polsko-český slovník*. Šenov u Ostravy: Nakladatelství Tilia, 2003.
- NĚMEC, Igor. Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009, s. 31–37.
- NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č.1, s. 26–31.
- NĚMEC, Igor. Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 3, s. 218–225.
- NĚMEC, Igor. Vztah k přírodě ve světle středověké slovní zásoby. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009, s. 468–474.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. 2. nezměn. vyd. Voznice: Leda, 2012.
- REY-DEBOVE, Josette a REY, Alain. *Le nouveau petit Robert: dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Nouv. éd. Paris: Le Robert, 2010.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie, ed. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2004.
- SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 1996.
- SUŠIL, František. *Evangelium svatého Lukáše*. V Praze: Dědictví sv. Prokopa, 1865.
- VAŇKOVÁ, Irena et al.. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.
- VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007.
- VIGERIE, Patricia. *Quand on parle du loup...Les animaux dans les expressions de la langue française*. Larousse. 2004.
- ZIMA, Jaroslav. *Expresivita slova v současné češtině: studie lexikologická a stylistická*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961.

Elektronické zdroje

Slovníky

Altmann Gabriel et al. *Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2012–2018 [online]. Masarykova univerzita, Brno. Dostupné z <https://www.czechency.org/slovník/>.

BEKOVÁ, Eva et al. *Akademický slovník současné češtiny*, 2012–2020 [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i. Dostupné z <http://www.slovníkcestiny.cz/>.

HAVRÁNEK, Bohuslav et al. *Slovník spisovného jazyka českého*, 2011 [online]. Ústav pro jazyk český, v. v. i. Dostupné z <https://ssjc.ujc.cas.cz/>.

Jiné

Český národní korpus – FRANTA. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z <https://www.korpus.cz/>.

Český národní korpus – SYN2015. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z <https://www.korpus.cz/>.

KAŠPAROVÁ, Lenka. Straky lesklé předměty nelákají. *21. století*, 2014 [online]. Dostupné z <https://21století.cz/2014/08/18/straky-leskle-predmety-nelakaji/>.

Seznam zkratk

ASSČ Akademický slovník současné češtiny

ČNK Český národní korpus

SČFI Slovník české frazeologie a idiomatiky

SSČ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost

SSJČ Slovník spisovného jazyka českého

Seznam příloh

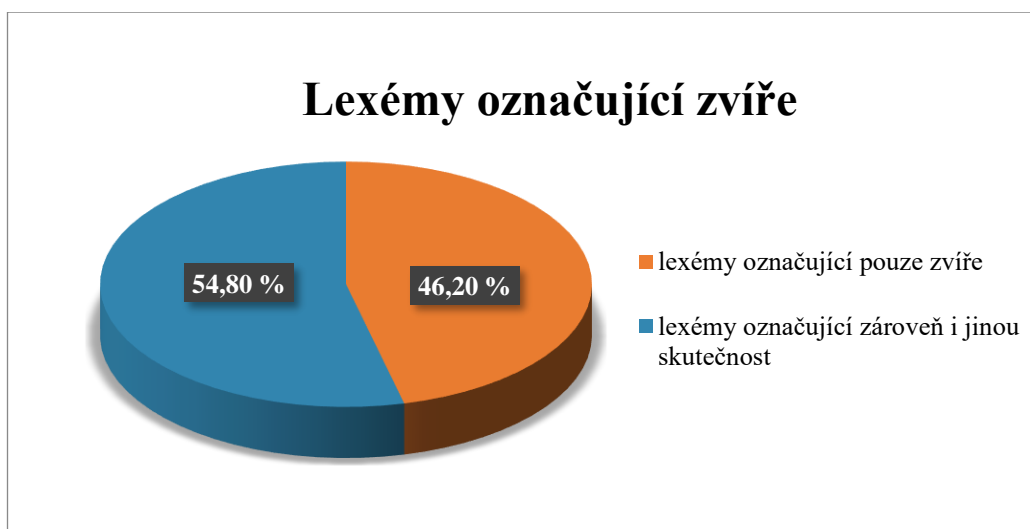
Příloha č. 1: Tabulky a grafy

Příloha č. 2: Seznam zooapelativ

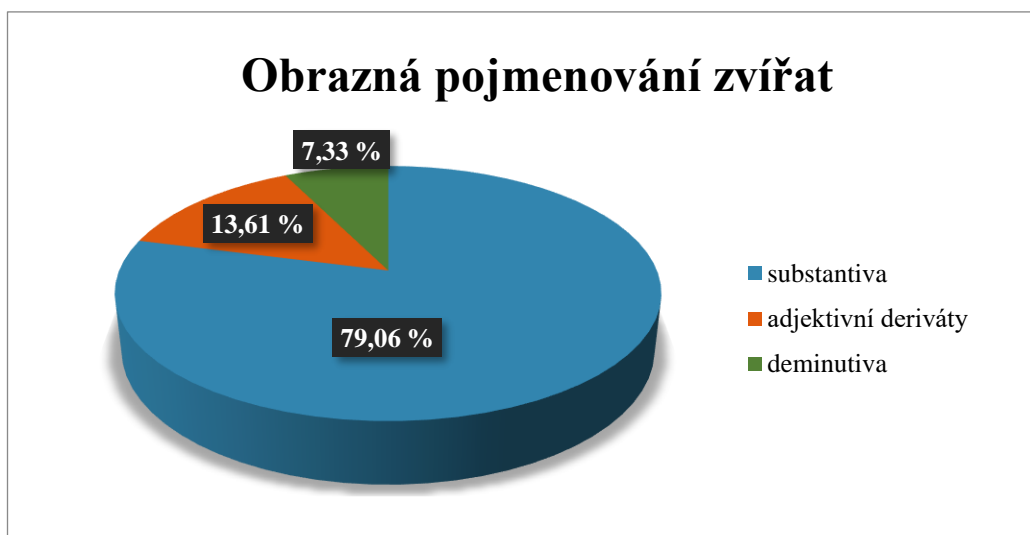
Příloha č. 3: Významová struktura analyzovaných lexémů

Přílohy

Příloha č. 1: Tabulky a grafy

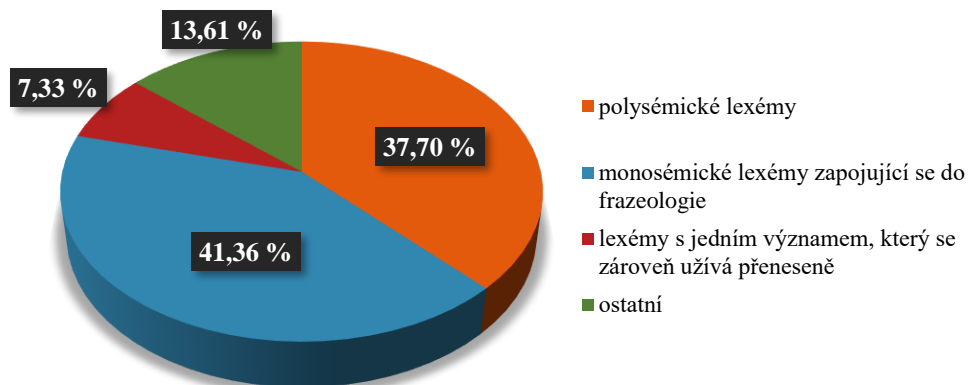

Lexémy označující zvíře	
lexémy označující zároveň i jinou skutečnost	191
lexémy označující pouze zvíře	164
celkem	355

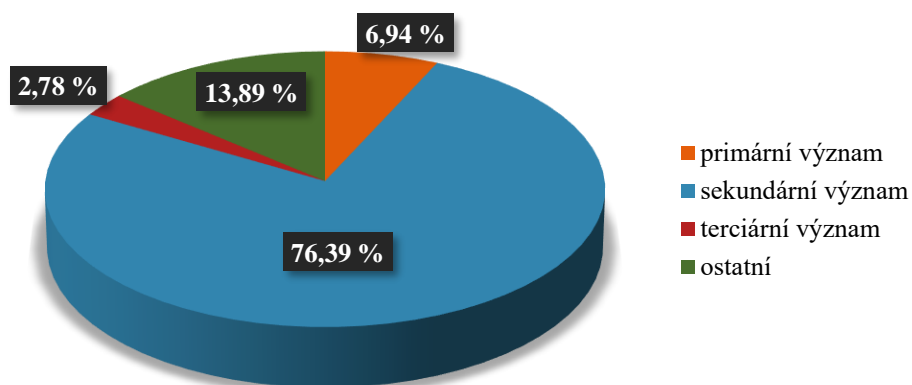
Obrazná pojmenování zvířat	
substantiva	151
adjektivní deriváty	26
deminutiva	14
celkem	191

Obrazná pojmenování zvířat

Obrazná pojmenování zvířat	
polysémické lexémy	72
monosémické lexémy zapojující se do frazeologie	79
lexémy s jedním významem, který se zároveň užívá přeneseně	14
ostatní	26
celkem	191

Přenesené významy polysémických lexémů

Přenesené významy polysémických lexémů	
polysémické lexémy	72
primární význam	5
sekundární význam	55
terciární význam	2
ostatní	10

Příloha č. 2: Seznam zooapelativ

A

admirál

albatros

aligátor

andulka

antilopa

B

babočka

bažant

bělásek

bělouš

beran

beránek

bernardýn

beruška

bestie

bizon

blecha

bobr

boxer

brouk + brouček

buldok

buvol

býk + býčí

C

candát

cejn

cvrček

cikáda

Č

čáp + čapí

čečetka

čejka

červ

čížek

čmelák

čmelík

čolek

D

daněk

dateľ

dikobraz

dinosaurius

dogo

dravec + dravčí

dromedár

drozd

dudek

G

gazela

gepard

H

had + hadí

hafan

havět'

havran

hejl, hýl

hlemýžd' + hlemýždí

holub + holubice +

holubičí

housenka

houser

hovado + hovádko

hraboš

hranostaj

hrdlička

hroch

hroší

hroznýš

humr

husa

hvězdice

hyena

CH

chameleon

chamrad'

chobotnice

chocholouš

chrobák

chroust

chrt

chřestýš

I

ibis

J

jaguár	kocour	krysa
jehně	kočka + kočičí	křeček
jelen	kohout	křepelka
jepice	kojot	křížák
jepičí	kokršpaněl	kukačka + kukaččí
jeřáb	kolčava	kůň
jeseter	kolibřík	kuna
jestřáb	kolibří	kuře
ještěr	kolie	kůzle
ještěrka	komár	L
jezevčík	koňadra	labuť
jezevec	koníček	labutí
ježek	konipas, konipásek	lama
jiříčka	koroptev	laň
K	koroptvička	langusta
kačer	kos	lasice
kachna	kotě	ledňáček
kakadu	koza	lelek
kalous	kozel + kozlíček)	lenochod
kamzík	kozlík	lev + lví + lvový
kanár	krahujec	levhart
káně	krajta	lišaj
kanec	králík	lišák
kapr	kráva	liška
kavka	kreveta	los
klišťe	krkavec	losos
klokan	krocán	luňák
kobra	krokodýl	lýkožrout
kobyla	krokodýlí	lyska
kobylka	krtek	M

makrela	okoun	pták + ptáček + ptačí + ptáče
mamut	opice + opičí	ptakopysk
mandelinka	opičák	puhl
medúza	orel	pulec
medvěd	orlí	puma
mezek	osel	<u>R</u>
mihule	ostříž	racek
mládě	ovád	rak
mlok	ovce + ovečka	rejnok
mol	ovčák	rejsek
morče	<u>P</u>	roháč
motolice	papoušek	ropucha
motýl	parma	rorejs, rorýs
moucha + muší + muška	pásovec	rosnička
mravenec	páv	ryba
mravenečník	pavián	rys
mřenka	pavouk	<u>S</u>
mšice	pelikán	saranče
muflon	pěnkava	sardinka
myš + myší	perloočka	sekáč
mýval	perlorodka	sépie
<u>N</u>	pes + pejsek	skřivan
netopýr	pijavka, pijavice	skunk
nezmar	plch	skokan
norek	ploštice	slavík
nosorožec	poník	sleď
<u>O</u>	poštolka	slepice + slepičí
ohař	prase	slepýš
okáč	pstruh	slimák
	pštros	

slípka

slon

sokol

sova

srna

sršeň

stehlík

straka

strakapoud

strnad

střevle

střevlík

střízlík

sumec

sup

svišť

sýček

sýkora, sýkorka

sysel

Š

šakal

šelma

šídlo

šimpanz

škeble

škrpion

škrkavka

škvor

šnek

špaček

štěně

štěnice

štika

štír

šváb

T

tapír

tasemnice

tele

tesařík

tetřev

tetřívěk

tchoř

tiplice

treska

tučňák

tuhýk

tuleň

tuňák

tur

tygr

U

úhoř

užovka

V

vážka

včela

včelička

velbloud

vepř

veš

veverka

vlaštovka

vlčák

vlk + vlčí

volavka

vorvaň

vosa + vosí

vrabec + vrabčí

vrána

vůl

výr

Z

zajíc + zaječí

zebra

zmije

zubr

zvíře

Ž

žába + žabí + žabka

želva

žirafa

žížala

žluna

žlutásek

žluva

žralok

Příloha č. 3: Významová struktura analyzovaných lexémů

Tato verze je dostupná pouze v elektronické verzi práce.

MONOSÉMICKÉ LEXÉMY POJMENOVÁJÍCÍ ZVÍŘE

ALBATROS

velký světle zbarvený mořský pták

ALIGÁTOR

severoamer. a východoas. ještěr příb. krokodýlu

ANDULKA

drobný austr. papoušek chovaný v klecích

ANTILOPA

afr. a as. přežvýkavec příb. skotu: stáda antilop

BABOČKA

denní motýl s pestře zbarvenými křídly: babočka admirál

BAŽANT

pestře zbarvený lovný pták s dlouhým ocasem

BĚLÁSEK

denní motýl s bílými nebo nažloutlými křídly

BĚLOUŠ

bílý kůň

BERNARDÝN

mohutný pes s hnědožlutými skvrnami (užív. k hledání zasypaných lavinou)

BERUŠKA

slunéčko 2, svatojánská muška aj.

BIZON

severoamer. zubr

BULDOK

silný pes s velkou hranatou hlavou a dozadu vtlačeným čenichem

BUVOL

silný, skotu příb. přežvýkavec

CANDÁT

sladkovodní dravá ryba příb. okounu

CEJN

sladkovodní ryba příb. kapru, s vysokým, ze stran zploštělým tělem a stříbřitými šupinami

CIKÁDA

hmyz žijící zvl. v teplých krajích (známý pronikavým zvukem samečků: zpěv cikád

ČEJKA

pěkně zbarvený pták se špičatou chocholkou žijící u vod

ČÍŽEK

zelenožlutý zpěvný ptáček příb. stehlíkovi

ČMELÁK

huňatý zavalitý hmyz příb. včele: bzukot čmeláků

ČMELÍK

drobný cizopasný roztoč: slepice plné čmelíků

ČOLEK

obojživelník protáhlého těla se zploštělým ocasem

DANĚK

přežvýkavec s parohy ke konci rozšířenými, příb. jelenu

DATEL

černý šplhavý pták s delším klínovitým zobákem

DIKOBRAZ

velký hlodavec s dlouhými ostny

DINOSAURUS

veleještěr

DOGA

velký pes hladké srsti, žlutý, popř. černě žíhaný nebo černobíle skvrnitý

DROMEDÁR

jednohrbý velbloud

DROZD

zpěvný pták s kropenatým peřím na spodu těla

GAZELA

stepní přežvýkavec se štíhlýma nohama

GEPARD

afr. a as. stepní kočkovitá šelma se skvrnitou srstí

HOUSENKA

larva motýla

HRABOŠ

drobný hlodavec nahnědlé barvy, podobný myši

HRANOSTAJ

větší lasice s hnědou, v zimě bílou srstí a černým ocáskem

HRDLIČKA

pták příb. holubu, rozšířený u nás ve třech druzích: hrdličky houkají

HROZNÝŠ

velký nejedovatý tropický had: hroznýš královský

HUMR

velký mořský korýš s klepety lovený pro chutné maso

CHOBOTNICE

mořský měkkýš s osmi chapadly kolem úst

CHOCHOLOUŠ

zpěvný pták s chocholkou

CHROBÁK

zavalitý brouk živící se trusem savců

CHROUST

velký hnědý brouk ožírající listí: larvy chrousta ponravy

CHRT

štíhlý lovecký pes s dlouhou zašpičatělou hlavou: ruský chrt; dostihy chrtů

CHŘESTÝŠ

amer. a as. jedovatý had s chřestivými kroužky na ocase

IBIS

tropický pták příb. čápu

JAGUÁR

velká jihoamer. kočkovitá šelma se žlutou, černě skvrnitou srstí

JEŘÁB

velký pták s vysokýma nohama žijící na bažinách: jeřábi táhnou

JESETER

ryba s protáhlou hlavou, lovená pro chutné maso a jikry (na kaviár)

JEZEVČÍK

malý lovecký pes s protáhlým tělem na krátkých nohách

JIŘIČKA

zpěvný pták příb. vlaštovce

KAČER

samec kachny

KAKADU

velký australský papoušek s chocholkou

KALOUS

lesní sova s dvěma péřovými štětičkami na hlavě

KANÁR

(žlutý) zpěvný pták chovaný v klecích

KANEC

samec prasat: plemenný, divoký kanec

KAPR

užitková a sladkovodní ryba s vousky a vysokým tělem: výlov kaprů

KAVKA

nevelký černošedý pták příb. havranu

KLOKAN

austr. vačnatec se silně vyvinutými zadními končetinami

KOBRA

velký jedovatý tropický had

KOBYLA

klisna; hovor. kůň 1: kůň s kobyloou

KOCOUR

samec kočky

KOJOT

amer. stepní psovitá šelma s žlutošedou srstí

KOKRŠPANĚL

menší lovecký pes s dlouhou srstí a s dlouhými svislými boltci

KOLČAVA

menší lasice s rezavě hnědou srstí, lasička

KOLIE

skotský ovčák s dlouhou srstí a úzkou hlavou

KRAHUJEC

šedohnědý dravý pták pod. jestřábu

KRAJTA

velký nejedovatý exotický had: krajta tygrovitá

KREVETA

drobný mořský koryš lovený pro chutné maso

KRTEK

malý černý hmyzožravý savec žijící pod zemí

LAMA

jíhoamer. přežvýkavec příbuzný velbloudu

LANGUSTA

velký mořský koryš lovený pro chutné maso

LASICE

malá šelma příb. kuně: lasice kolčava lasička

LEDŇÁČEK

pestrě zbarvený pták s dlouhým zobákem, žijící u vod

LENOCHOD

jíhoamer. stromový savec pomalých pohybů

LEVHART

velká afr. n. as. kočkovitá šelma s černě skvrnitou srstí, leopard, pardál, panter

LIŠAJ

druh nočního motýla

LOS

veliký přežvýkavec s rozšířenými parohy, příb. jelenu

LOSOS

větší ryba protáhlého těla s chutným načervenalým masem; pokrm z ní

LUŇÁK

velký dravý pták s vykrojeným ocasem, příb. krahujci

LÝKOŽROUT

malý brouk, příb. kůrovci, poškozující lýko jehličnatých stromů

MAKRELA

štíhlá mořská ryba s chutným masem

MAMUT

obrovský vyhynulý čtvrtohorní savec pod. slonu

MEDÚZA

mořský láčkovec rosolovitého těla ve tvaru misky nebo zvonce

MIHULE

vodní obratlovec protáhlého těla s kruhovitými ústy

MLOK

obojživelník s ocasem a s širokou hlavou, salamandr

MOL

drobný motýl, jehož housenky škodí v mouce, v šatstvu apod.

MORČE

malý hlodavec, u nás chovaný hlavně k laboratorním účelům

MRAVENEČNÍK

jíhoamer. savec s prodlouženou hlavou a s dlouhým jazykem, živící se mravenci nebo termity

MŘENKA

drobná sladkovodní ryba s vousky

MŠICE

drobný hmyz s jemným dlouhým sosákem, škodící na rostlinách

MUFLON

divoká ovce (pův. z Korsiky a Sardinie) žijící v oborách a v horských lesích

MÝVAL

amer. šelma s hustým kožichem žijící u vod

NETOPÝR

malý létající hmyzožravý savec

NOSOROŽEC

velký tropický lichokopytník s jedním nebo dvěma rohy na předku hlavy

OKÁČ

hnědý motýl s kresbou v podobě ok na křídlech

OKOUN

dravá sladkovodní ryba s ostnitou hřbetní ploutví

OVÁD

velká moucha sající krev zejm. dobytku

PAPOUŠEK

pestře zbarvený tropický pták s pronikavým hlasem, schopný napodobit zvuky lidské řeči

PARMA

sladkovodní ryba protáhlého těla příb. kapru

PÁSOVEC

jihoamer. savec s rohovitým krunýřem

PELIKÁN

velký vodní pták s dlouhým zobákem a vakem pod ním, žijící v teplých krajích

PĚNKAVA

zpěvný pták s kuželovitým zobáčkem

PERLOOČKA

drobný sladkovodní koryš (součást planktonu)

PERLORODKA

mlž, v jehož lasturách se tvoří perly

PLCH

malý noční hlodavec s huňatým ocáskem

PLOŠTICE

hmyz s plochým tělem (např. štěnice)

PONÍK

krátkonohý kůň menšího vzrůstu

POŠTOLKA

menší užitečný dravý pták příb. sokolu

PSTRUH

ryba s hustými tečkami na bocích žijící v čistých vodách

PTAKOPYSK

austr. vejcorodý savec s čelistmi rozšířenými v plochý zobák

PUMA

velká amer. kočkovitá šelma s šedohnědou srstí

RACEK

světlý vodní pták se štíhlými křídly: hejna racků

REJNOK

dravá paryba s širokým plochým tělem

REJSEK

drobný hmyzožravý savec žijící v lesích

ROPUCHA

velká žába s kůží posázenou bradavicemi

ROREJS, RORÝS

pták s dlouhými křídly hnízdící nejč. na vysokých městských stavbách

ROSNÍČKA

malá zelená žabka žijící na stromech a keřích: rosníčka předpovídá počasí

SARANČE

skákový hmyz s různě zbarvenými křídly žijící v trávě

SARDINKA

mořská rybka příb. sledi

SKŘIVAN

šedohnědý zpěvný pták při letu strmě stoupající

SLEPÝŠ

beznohý plaz podobný hadu

SLIMÁK

suchozemský plž bez ulity

STEHLÍK

pestře zbarvený pestrý pták

STRAKAPOUD

pestře zbarvený pták příb. datlu

STRNAD

výrazně zbarvený zpěvný pták

STŘEVLE

drobná potoční ryba

STŘEVLÍK

dravý brouk s kovově lesklými krovkami

SUMEC

velká říční dravá ryba s masitými vousky kolem tlamy

SVIŠŤ

horský hlodavec s hustou jemnou srstí vydávající výstražné hvizdy

SÝKORA, SÝKORKA

pěkně zbarvený zpěvný pták: sýkora modřinka, sýkora koňadra

ŠAKAL

psovité šelma se špinavě žlutou srstí

ŠIMPANZ

afr. lidoop (nejbližší lidskému typu)

ŠKORPION

řidč. štír 1: jedovatý štír

ŠKRKAVKA

větší červ válcovitého těla cizopasící ve střevech: dětské škrkavky

ŠKVOR

hmyz s krátkými křídly a s pohyblivými výrůstky v podobě klíštěk na zadečku

ŠVÁB

hnědý hmyz oválného těla (škodící ve spižárnách apod.)

TAPÍR

tropický lichokopytník s hlavou zakončenou rypákem

TESAŘÍK

brouk s nápadně dlouhými tykadly

TETŘÍVEK

menší lesní pták příb. tetřevu

TIPLICE

velký dvoukřídle luční hmyz s dlouhýma nohama

TRESKA

ryba žijící ve velkých hejnech v sev. mořích: filé z tresky

TUČŇÁK

nelétající mořský pták s tmavým hřbetem a bílým břichem

ŤUHÝK

zpěvný pták se zahnutým zobákem napichující kořist na trny apod.

TULEŇ

mořský savec s kulatou hlavou a s končetinami pod. ploutvým: lov tuleňů

TUŇÁK

velká mořská ryba s chutným masem: uzený tuňák

UŽOVKA

nejedovatý had žijící na vlhkých místech

VEPŘ

vykastrovaný samec prasete (domáciho), chovaný pro maso a sádlo; prase: chovat vepře

VLČÁK

pes připomínající zevnějšek vlka, německý ovčák: cvičený vlčák

VOLAVKA

pták příb. čápu žijící u vod

VORVAŇ

obrovský zubatý kytovec

VÝR

největší sova s štětičkami per na hlavě: spící výři

ZUBR

přežvýkavec s dlouhou srstí příb. turu

ŽELVA

plaz s krunýřem

ŽIRAFÁ

velký afr. přežvýkavec s dlouhým krkem a skvrnitou srstí

ŽLUNA

šplhavý žlutozelený pták příb. datlu

ŽLUŤÁSEK

denní motýl s žlutými křídly, příb. běláskovi

ŽLUVA

zpěvný pták žlutě a tmavě zbarvený

VÝZNAM ZVÍŘE JE V JINÉM NEŽ PRIMÁRNÍM VÝZNAMU

ADMIRÁL

1. *velitel válečného loďstva*
2. *motýl babočka s červenými pásy na tmavých křídlech*

BOXER

1. *sportovec, který boxuje*
2. *silný pes hladké srsti*

HVĚZDICE

1. *co připomíná hvězdu 1: sněhové hvězdice vločky*
2. *mořský živočich s dlouhými, širokými rameny*

CHAMRAĎ

1. *něco bezcenného: chamraď bující mezi stromy plevel*
2. *drobní živočichové, havět': ptačí chamraď*
3. *hanl. sebranka, chátra: zkrachovaná chamraď*

KŘIŽÁK

1. *účastník křížových výprav: vpád křižáků do Čech*
2. *velký pavouk s křížovou kresbou na zadečku*

SEKÁČ

1. *kdo seká obilí, trávu apod.*
2. (živ.) *ob. expr. chlapík; švihák: šéf je sekáč*
3. (živ.) *hmyz příbuzný pavouku*
4. (než., 4. j. -č) *náčiní na sekání: zámečnický sekáč*

ŠÍDLO

1. *špičatý nástroj k vypichování otvorů pro šití (v kůži): ševcovské šídlo*
2. *štíhlý hmyz příbuzný vážce*

fraz. *děcko jako šídlo expr. neposedné, hbité; i kdyby šídla padala za každého počasí; za všech okolností; vyskočil, jako by ho šídlem bodl*

OVČÁK

1. *kdo pase nebo chová ovce*
2. (německý) *ovčák statný pes s kratší srstí užív. k služebnímu výcviku*

VÁŽKA

1. *pomn. zdrob. k váha 2, k váhy: lékárnické vážky*
2. *bystře létající dravý hmyz s jemnými křídly (např. šídlo): vážky nad vodní hladinou*

POLYSÉMICKÉ LEXÉMY, JEJICHŽ PRIMÁRNÍ VÝZNAM SE UŽÍVÁ ZÁROVEŇ PŘENESENĚ

BERÁNEK

1. *zdrob. k beran, velikonoční beránek, přen. kdo se musí obětovat*
2. *člověk mírné povahy: je proti ní hotový beránek*
3. *ovčí kožešina: čepice s beránkem*
4. *předmět pod. bílé ovčí kožešině: beránky na obloze bílé obláčky*

fraz. *vlk v rouše beránčím kdo zakrývá zlé úmysly předstíráním opaku*

ČERV

1. *živočich protáhlého měkkého těla, bez nohou: chytat ryby na červy žížaly; přen. expr. lidský červ ubožák*
2. *larva škodlivého hmyzu: červ v jablku*

fraz. *nasadit někomu červa do hlavy expr. vzbudit v něm starosti, podezření*

LIŠÁK

1. *samec lišky; expr. liška 1*
2. *expr. liška 3*

PTÁČEK

1. *zdrob. k pták: zpěvný ptáček; – expr., hanl. to je povedený ptáček*

2. španělský ptáček *dušený plněný masový závitek*

fraz. když ptáčka lapají, pěkně mu zpívají (*příslovi (o lákání sliby)*);

ŽABKA

1. *zdrob. k žába*: z pulce vyrostla žabka; – expr. *žabka sotva škoře odrostlá dívka*

2. *co připomíná malou žabu l*: roubovat žabkou nožem se silnou a zakřivenou čepelí

fraz. dělat žabky *házet plochými kaménky na hladinu*

LEXÉMY NESOUCÍ JEDEN VÝZNAM, KTERÝ SE ZÁROVEŇ UŽÍVÁ PŘENESENĚ

CVRČEK²

expr. *drobné dítě; člověk malé postavy*

ČAPÍ

čapí nohy *přen. dlouhé*

DRAVČÍ

dravčí zuby, spáry, *přen. dravčí povaha zlá nebo zrádná*

HAVĚŤ

drobní živočichové: ptačí havěť, nasypat havěti na dvorku drůbeži; *přen. expr. dětská havěť*

HOLUBIČÍ

příd. holubičí vrkání; *přen. holubičí povaha mírná*

CHAMELEON

malý ještěr mění barvu těla podle prostředí; přen. hanl. člověk měnící obratem názory

JEPIČÍ

příd. jepičí larvy; *přen. nicotný, pomíjivý, prchavý, efemérní: jepičí sláva*

KUKAČČÍ

příd. kukaččí volání, *přen. expr. někdo cizí, kdo zastává výhody na úkor domácího*

MRAVENČÍ

příd. mravenčí vajíčka; chem. kyselina mravenčí; *přen. mravenčí píle vytrvalá, houževnatá*

MYŠÍ

příd. myší ocásek, přen. *expr. copánek*

OPIČÍ

příd.: opičí láska *nekritická, slepá*;

ORLÍ

příd. k orel

orlí zrak *přen. bystrý*; přen. orlí nos *zahnutý*

SUP

dravý pták teplých krajin, živící se mršinami; přen. *hanl. bezohledný, krutý člověk*

ŽRALOK

velká dravá paryba s širokými ústy: napadl ho žralok; přen. *expr. dravý, bezohledný člověk*: mafiánští žraloci

POLYSÉMICKÉ LEXÉMY - PŘENESENÝ SEKUNDÁRNÍ, PŘÍPADNĚ I JINÝ VÝZNAM

BERAN

1. *samec ovce*
2. hvězd. Beran, *první souhvězdí zvěřetníku*
3. *expr. tvrdohlavý člověk*
4. *tech. těžká pracovní část bucharu, lisu apod.*

fraz. jít za někým jako beran, jak ovce za beranem *slepě bez uvažování*

BESTIE

1. *dravé zvíře, šelma 1, dravec 1*: mořská bestie
2. *hanl. krutý člověk, ukrutník, surovec, ničema*: nacistická bestie

BLECHA

1. *drobný skákavý hmyz cizopasící na savcích a ptácích*
2. *expr. něco drobného*: nepiš takové blechy *drobná písmena*

BOBR

1. *vodní hlodavec budující složité stavby*
2. *jemná hněda kožešina z něho*

BROUČEK

1. *zdrob. k brouk 1*: svatojánský brouček svatojánská muška, světluška
2. *expr. děťátko, i v dův. oslovení*: spinkej broučku!

BÝK

1. *samec tura domácího aj.*
2. *hvězd. B. druhé souhvězdí zvěřetníku*

BÝČÍ

příd. K 1: b. zápasy , v špan. a jihoamer. prostředí) s býky, korida; přen. b. šíje mohutná

DRAVEC

1. *dravý živočich: lev, orel; zool. dravci draví ptáci*
2. *expr. dravý, bezohledný člověk: ctižádnostivý dravec*

HOUSER

1. *samec husy, husák*
2. *hovor. prudká bolest v kříži: leží, má housera*

HYENA

1. *afř. nebo asijská šelma živící se převážně mršinami*
2. *expr. bezcitný člověk, který těží z neštěstí jiných: lidské hyeny*

JEHNĚ

1. *mládě ovce aj.: kůže z jehňat*
2. *expr. mladý nezkušený člověk*

JEŠTĚR

1. *čtyřnohý, štíhlý plaz s dlouhým ocasem (např. ještěrka, slepýš): šupinaté tělo ještěra*
2. *poh. drak 1, saň;*

JEŠTĚRKA

1. *drobný ještěr s rychlými pohyby: zelená ještěrka*
2. *hovor. akumulátorový vozík*

fraz. je (hbitý) jako ještěrka

JEŽEK

1. *malý hmyzožravý savec s bodlinami na těle*
2. *věc připomínající ježka 1: házet po sobě ježky plody lopuchu; nosit ježka vlasy krátce přistřižené a ježaté*

KACHNA

1. *vodní pták s plochým zobákem a chutným masem; jeho samice: pečená kachna*
2. *expr. nepravdivá, senzační zpráva: novinářská kachna*

KÁNĚ

1. *hnědě nebo šedě zbarvený dravý pták lovící hlodavce*

2. *jen s jeho mládě*

KONÍČEK

1. zdrob. *ke koník 1,2*: zapřáhnout koníčky; koničci, koníčky na kolotoči
2. *záliba*: jeho koníčkem je vaření

fraz. pást koníčky (*o nemluvnatech*) *ležet na břiše*

KOS

1. *černý nebo černobílý zpěvný pták*: zpěv kosů
2. *expr. iron. chlapík, výtečník 2*: je to kos (na práci)

KOZLÍK

1. zdrob. *ke kozel*
2. *sedátko na voze pro kočího*: seskočit z kozlíku
3. *bylina s oddenkem obsahujícím páchnoucí silici užív. v lék.*;

KRKAVEC

1. *velký černý pták s mohutným zobákem (příb. vráně), živící se mršinami*
2. *expr. necitelný člověk; chamtivec*

KRYSA

1. *velká myš s delším ocasem škodící v sýpkách apod.*: hubení krys
2. *hanl. bezcharakterní člověk, zrádce*: vyděračská krysa

KŘEČEK

1. *hlodavec s lícními torbami, škodící zejm. v obilí*: hromadit zásoby jako křeček
2. *hanl. chamtivý nebo zlostný člověk*

KUKAČKA

1. *lesní pták, jehož sameček kuká a jehož samička snáší vajíčka do hnízd drobných zpěvných ptáků*
2. *bicí zařízení hodin připomínající kukání*: hodiny s kukačkou

KUŇ

1. *velký lichokopytník chovaný v růz. plemenech zvl. k tahu a k jízdě; jeho samec*: tažný, dostihový, plemenný kuň
2. *co připomíná koně 1*: houpací kuň (*hračka*); skok přes koně (*tělocvičné náradí*);

KUNA

1. *malá šelma s jemnou hnědou srstí a dlouhým ocasem*: kuna lesní, skalní
2. *kožešina z ní*: čepice z kuny

KŮZLE

1. *mládě kozy aj.*
2. *expr. mladý, nezkušený člověk*: je to ještě kůzle *jehně*

LYSKA

1. *vodní pták černě zbarvený s bílou lysinou nad zobákem*
2. *kráva nebo kuň s lysinou*
3. *řidč. lysina*

MANDELINKA

1. *zavalitý brouk s pruhovanými krovkami (škůdce): mandelinka bramborová*
2. *řidč. slunéčko sedmítečné*

MEDVĚD

1. *velká šelma zavalitého těla s hustým kožichem: medvěd hnědý*
2. *expr. nevrlý nebo neohrabaný člověk*
3. *hvězd. Malý, Velký medvěd souhvězdí sev. oblohy, Malý, Velký vůz*

fraz. bručí, tancuje, je nemotorný jako medvěd

MLÁDĚ

1. *nedospělý, nedávno na svět přišlý živočich: lví, ptačí mládě*
2. *expr. mladý nebo nezkušený člověk, začátečník: proti ostatním byl ještě úplně mládě*

MOTOLICE

1. *červ cizopasící v útrokách ruz. obratlovců*
2. *hovor. závrat': mít motolici*

MUŠÍ

1. *přid. k moucha: muší křídla*
2. *sport. muší váha nejnižší váhová kategorie rohovníků a zápasníků*

NEZMAR

1. *drobný láčkovec s chapadly*
2. *expr. nezdolný, houževnatý člověk: je to opravdový nezmar*

NOREK

1. *hnědá vodní šelma příb. kuně*
2. *kožešina z ní*

OPICE

1. *savec s velmi vyvinutým mozkiem a končetinami přizpůsobenými k uchopování: druhy opic*
2. *žert. nebo hanl. přezdívka, nadávka ženě nebo dívce*
3. *hovor. stav opilosti: mít opici*

OPIČÁK

1. *opičí samec*
2. *žert. nebo hanl. přezdívka, nadávka muži nebo chlapci*

OSEL

1. *lichokopytník s dlouhýma ušima, podobný koni: jet na oslu*
2. *zhrub. hlupák (i nadávka):*

fraz. stokrát nic umořila osla (příslaví);

PAVOUK

1. *živočich s článkovaným tělem a s čtyřmi páry končetin vypouštějící tekutinu tuhnoucí ve vlákna, z kterých tká síť (pavučiny): pavouk křížák*
2. *expr. mrzout, morous: je to divný pavouk*

fraz. mít v hlavě, nasadit někomu do hlavy pavouky *expr. vrtochy, starosti*

PTÁK

1. *opeřený obratlovec s křídly (např. vrabec); zpěvný, dravý apod.*
2. *hanl. člověk s záporných vlastností: podezřelý pták; přelétavý pták nestálý člověk*

fraz. být volný, svobodný jako pták; pták se pozná po peří (*pořek.*) *povaha člověka podle jeho řeči, zevnějšku*

PULEC

1. *larva žáby (žijící jen ve vodě): rej pulců na mělčině*
2. *expr. mladý tvor, zvl. děvče 1, žabka 1: dvanáctiletý pulec*

SÉPIE

1. *mořský měkkýš s deseti chapadly*
2. *temně hnědá barva*

SKUNK

1. *amer. šelma s černou srstí (s bílými pruhy), při obraně vystřikující páchnoucí tekutinu*
2. *kožešina z ní: čepice ze skunka*

SLEĎ

1. *stříbřitá ryba se. moří, hromadně lovená pro chutné maso*
2. *její úprava jako pokrm: marinovaný sleď, nasolený sleď slaneček*

SLON

1. *mohutný kopytnatý savec s chobotem a kly: stádo slonů*
2. *expr. neobratný člověk, hromotluk (i nadávka)*

fraz. dupat jako slon *expr. hřmotně*; chodit pracovat jako slon *expr. těžkopádně*; chovat se jako slon, (být jako) slon mezi porcelánem *expr. počínat si neohrabaně*

STŘÍZLÍK

1. *drobný, hnědavě kropenatý zpěvný ptáček*
2. *expr. malý, slabý člověk: postavou byl střízlík*

SÝČEK

1. *malá sova žijící blízko lidských obydlí, kulich 1*
2. *expr. člověk, který sýčkuje, škarohlíd, pesimista*

ŠELMA

1. *dravý savec (např. lev, medvěd): kočkovité šelmy*
2. *expr. vychytralý, prohnáný člověk, taškář*

ŠKEBLE

1. *sladkovodní mlž s plochými lasturami*
2. *jeho lastura, mušle 1: sbírat škeble*

ŠTĚŇĚ

1. *mládě psa 1 aj.: štěně teriéra*
2. *expr. malé dítě, nezkušený člověk*

ŠTĚNICE

1. *bodavý hmyz sající krev: páchnoucí štěnice*
2. *hanl. příživník, vykořisťovatel*

VLČÍ

1. *týkající se vlků 1: vlčí kůže; v názvech bylin: vlčí mák, vlčí bob*
2. *expr. hrubý 2, bezohledný: vlčí morálka*

fraz. mít vlčí mlhu *nevidět dobře*

VŮL

1. *vykastrovaný býk, užív. k tahu: pár volů*
2. *zhруб. hlupák (i nadávka): je to korunovaný vůl; dělat z někoho vola*

ZAJÍC

1. *lovný hlodavec s dlouhými boltci, žijící na polích a v lesích: střílet zajíce*
2. *expr. bázlivý, ustrašený člověk*
3. *expr. nezkušený mladý člověk, zvl. děvče: chodí s nějakým zajícem*

fraz. pelášit jako zajíc; (kupovat) zajíce v pytli *něco nevyzkoušeného;*

ZMIJE

1. *jedovatý had s klikatou tmavou čarou na hřbetě: uštkla ho zmijs*
2. *hanl. zrádná žena (i nadávka): ta zmijs ho opustila i s dětmi*

ZVÍŘE

1. *větší živočich, zvl. savec: domácí zvíře*
2. *expr. živočich, tvor: co to tu leze za zvíře? hmyz apod.*
3. *hovor. expr. velké zvíře vlivný člověk; malé zvíře bezvýznamný člověk: na to jsem (moc) malé zvíře v tom nic nezmožu, nepomohu*

chovat se jako zvíře *expr. velmi neukázněně; surově*; (dřít) jako (tažné) zvíře *hodně, namáhavě*

ŽÁBA

1. *obojživelník bez ocasu (např. skokan):* žába kuňká
2. *expr. dítě ženského pohlaví:* narodila jsem jim žába
3. *děvče 1, dívka 1 (zpravidla nedospělá):* patnáctiletá žába

fraz. rozplácnout se jako žába *expr. zeširoka upadnout*; studený jako žába, *přen. nepřístupný, chladný*; žába na prameni *příčina, že se něco stále nedaří (i překážející, neschopná apod. osoba)*

POLYSEMICKÁ SLOVA OZNAČUJÍCÍ V KAŽDÉM VÝZNAMU JINÉ ZVÍŘE

ROHÁČ

1. *potápka se dvěma štětičkami delších per na hlavě*
2. *brouk s velkými kusadly*

SLÍPKA

1. *kniž.a obl. mor. slepice, slepička*
2. *(vodní) s. bahenní pták příbuzný chrástalu*

JINÝ PŘENESENÝ VÝZNAM

OVEČKA

1. *zdrob. k ovce*
2. *jehně samčího pohlaví*
3. *expr. ovce: pastýř s ovečkami*

fraz. být jako ovečka *mírný; trpělivý; krotký*

PES

1. *šelma ochočená k hlídání, lovu apod.:* hlídací, lovecký pes
2. *samec psovitě šelmy:* liščí pes
3. *expr. bezohledný, krutý člověk:* být (na někoho) pes; *přen. život je pes*

fraz. ani po něm pes neštěkne *expr. je zapomenut*; být na někoho jako pes *zlý*; být věrný jako pes; zastřelit někoho jako psa *bez citu*; každý pes jiná ves (pověř.) (*o nesusoudných věcech*); (ani) pes by od něho kůrku nezval *expr. je v opovržení*; pes, který štěká, nekouše (*pověř.*); práce apod. pod psa *hanl. velmi špatná*; vypadat jako spráskaný pes *být schlíplý nebo unavený*; (hledat, kde je) zakopaný pes *hlavní potíž, překážka*; (venku je,) že by ani psa nevyhnal *velmi špatné počasí*

MONOSÉMICKÉ LEXÉMY ZAPOJUJÍCÍ SE DO FRAZEOLOGIE

BROUK

hmyz s krovkami (např. chroust)

fraz. expr. mít v hlavě brouky *utkvělé myšlenky, vrtochy*; nasadit někomu brouka, brouky do hlavy do hlavy *vzbudit v něm starosti, podezření apod.*

ČÁP

velký pták s dlouhýma nohama a dlouhým zobákem žijící u vod

fraz. přiletěl k nim čáp *narodilo se jim dítě (chlapec)*

ČEČETKA

zpěvný pták příb. pěnkavě

fraz. běhat, být stále jako čečetka *expr. čile; čilý*

DUDEK

plavý pták s chocholkou a s dlouhým zobákem

fraz. spát jako dudek *expr. tvrdě*

HAD

beznohý plaz dlouhého štíhlého těla (např. užovka): jedovatý had

fraz. hřát (si) hada na prsou *zahrnovat přízni skrytého nepřítele, falešníka*

HADÍ

hadí kůže, hadí muž (žena) *artist(k)a s velmi ohebnými klouby*

fraz. hadí plemeno *hanl. (úskoční) lidé*

HAVRAN

kovově lesklý černý pták příb. vráně: krákání havranů

fraz. vlasy (černé) jako havran

HEJL, zool. HÝL

zpěvný pták naspodu těla červeně (sameček) nebo hnědě (samička) zbarvený:

fraz. mít hejla (na nose) *červený nos (od mrazu)*

HLEMÝŽĎ

suchozemský plž s ulitou, šnek

fraz. leze (pomalu) jako hlemýžď;

HLEMÝŽDÍ

příd. hlemýždí skořápka

fraz. (postupovat) hlemýždím tempem *velmi pomalu*

HOLUB

středně velký pták žijící divoce nebo chovaný v mnoha plemenech: poštovní holub

fraz. čeká, že mu budou pečení holubi létat do huby *expr. že se bude mít dobře bez práce*; točit se jako holub na báni *být neklidný, nestálý*

HOVADO

dobytče, zejm. vůl, kráva (i nadávka)

fraz. dřít se jako hovado, *expr.*

HOVÁDKO

zdrob.

fraz. žít jako (boží) hovádko *expr. primitivně*

HROCH

velký afr. savec s tlustou kůží

HROŠÍ

příd.: hroší mládě,

fraz. mít hroší kůži *být otrlý, netečný*

HUSA

vodní pták s protáhlým krkem žijícím divoce nebo chovaný pro maso, tuk a peří; jeho samice: hejno bílých hus(i)

fraz. dočkej času jako husa klasu (pořek.) *bud' trpělivý*

JELEN

velký přežvýkavec s parohy (u samců) žijící v lesích:

fraz. být z něčeho jelen *expr. zmaten, popleten*; vyskočit, utíkat jako jelen *rychle, svižně*

JESTŘÁB

dravý pták se skvrnitým peřím na prsou; přen. expr. dravý, zlý člověk (publ. o militaristech)

fraz. mít oči jako jestřáb *bystré, slídivé*

JEŠTĚRČÍ

příd. k 1: ještěrčí kůže

fraz. ještěrčí plemeno *expr. (o ženách)*

JEZEVEC

zavalitá lesní šelma žijící v podzemních doupatech a přespávající zimu

fraz. kouká jako jezevec z díry *expr. mrzutě*; je zalezlý (doma) jako jezevec *expr.*

KACHNÍ

příd.: kachní peří

fraz. mít kachní žaludek;

KAMZÍK

horský přežvýkavec se zahnutými růžky

fraz. lézt jako kamzík *obratně*

KLÍŠTĚ

cizopasný roztoč přichycující se a sající krev:

fraz. držet se někoho jako klíšťe *pevně*

KOHOUT

samec kura: kokrhání kohouta

fraz. dva kohouti na jednom smetišti *sokové v jednom prostředí*; posadit červeného kohoutka na střechu *založit požár*

KOMÁR

drobný dvoukřídlý hmyz, jehož samičky bodají a sají krev: hejna komárů

fraz. udělat z komára velblouda *expr. velmi zveličit něco*

KONIPAS, KONIPÁSEK

zpěvný pták s dlouhým ocáskem

fraz. má hlásek jako konipásek *slabý*

KOROPTEV

šedohnědý polní pták: hejno koroptví

KOROPTVIČKA

zdrob.

fraz. čiperný jak koroptvička

KOTĚ

mládě kočky I: hravé kotě

fraz. ospalý jako kotě

KOZEL

samec kozy: chytit kozla za rohy

fraz. udělat kozla zahradníkem *svěřit něco někomu nepovolanému*

KRÁVA

samice tura domácího (chovaná pro mléko, maso a chov telat): dojná, jalová kráva

fraz. železná kráva *trvalé (finanční) zatížení, břemeno*

KROCAN

velký pták příb. kuru domácímu, chovaný pro maso; jeho samec: pečený krocán

fraz. durdit se jako krocán

KROKODÝLÍ

příd. krokodýlí kůže

fraz. krokodýlí slzy *předstíraný neupřímný pláč, soucit*

KŘEPELKA

malý polní pták příb. koroptvi

fraz. je (čilý, svěží) jako křepelka

KUŘE

mládě kura: pečené kuře

fraz. neublíží ani kuřeti *je mírný; zadarmo ani kuře nehraje* (přísloví)

LABUTÍ

příd.: labutí šíje *štíhlá*

fraz. labutí píseň *poslední čin, dílo apod.*

LAŇ

samice jelena, soba apod.

fraz. štíhlá jako laň

LELEK

noční pták se širokým zobákem

fraz. chytat lelky *hovor. zevlovat, okounět, lelkovat*

LVÍ

příd. lví klec

fraz. lví podíl *největší, hlavní*

LVOVÝ

příd.

fraz. být v jámě lvové kniž. *ve velkém nebezpečí*

MEZEK

kříženec hřebce (koně) a oslice

fraz. dře (se) jako mezek expr. *těžce pracuje*

MOTÝL

hmyz s dvěma páry velkými, většinou pěkně zbarvenými křídly a se sosákem: denní motýli

fraz. je přelétavý jako motýl

MOUCHA

obtížný drobný dvoukřídý hmyz: bzukot much

fraz. být slabý jako moucha; lidí jako much *velmi mnoho*; mít mouchy v hlavě *vrtochy*; (být jako) mouchy snězte si mě *netečný*; zabít dvě mouchy jednou ranou *vyřídit dvě věci najednou*

MRAVENEK

drobný hmyz žijící ve velkých společenstvech: hemžení mravenců

fraz. cítit mravence v nohou *brnění, mrazení*

MYŠ

drobný hlodavec s dlouhým ocáskem a s velkými boltci, škodící na polích, v lidských obydlích apod.: past na myši

fraz. ani myš by neproklouzla *nikdo*; hrát si s někým jako kočka s myší *dávat mu najevo svou převahu*; chudý jako kostelní myš expr. *docela*; mokrý, zpocený jako myš *úplně*

OHAŘ

všestranný lovecký pes:

fraz: být jako ohař *hbitý, čilý; slidivý*

OSTŘÍŽ

menší dravý pták příb. sokolu:

fraz. mít oči jako ostříž *velmi dobré; bedlivě pozorovat*

OVCE

přežvýkavec chovaný pro vlnu, mléko a maso; jeho samice: stádo ovcí

fraz. (chodit) jako bludná ovce *bezradně*; bez cíle; jít za někým jako ovce (za beranem) *slepe, bez uvažování*; prašivá ovce *nezdárný člen (kolektivu, rodiny)*;

PÁV

velký pták z příbuzenstva kura domácího s pěřovou korunkou a s kruhy na dlouhých ocasních perech

fraz. chodit, nést se jako páv *expr. pyšně*

PAVIÁN

velká africká opice s protáhlými čelistmi

fraz. řvát jako pavián *expr. pronikavě*

PIJAVICE

červ sající krev z obratlovců: pijavice v rybníku

fraz. vysávat někoho jako pijavice *vykořisťovat ho*

PRASE

sudokopytník se štětinami: prase (domácí) jeho druh chovaný zvláště pro maso; divoké prase

fraz. být (tlustý, špinavý) jako prase *expr.*

PŠTROS

velký africký nelétající pták s kadeřavými pery:

fraz. strkat hlavu do písku jako pštros *nechtít vidět nebezpečí; zbavovat se odpovědnosti*

PTÁČE

ptačí mládě; kniž. malý pták; přen. kniž. (lidská) ptáčata děti

fraz. ranní ptáče dál doskáče (přísluví)

PUDL

menší pes s dlouhou kadeřavou srstí

fraz. vypadá jak pudl *má nápadně kudrnaté vlasy*

RYS

lesní kočkovitá šelma se štětičkami delších chlupů na boltcích

fraz. mít oči (bystré) jako rys

SLAVÍK

hnědý zpěvný pták s melodicky znějícím hlasem: klokotání slavíka

fraz. zpívá krásně jako slavík

SOVA

dravý noční pták s velkýma očima: houkání sovy

fraz. dívat se jako sůva *mračit se*

SRNA, SRNKA

fem. od srnec

fraz. děvče jako srna *štíhlé, svižné*

SRŠEŇ

hmyz pod. velké vose

fraz. je (na někoho) jako sršen *zlostný, prudký; popudlivý*; vyskočil, jako když ho bodne sršeň

STRAKA

černobílý lesní pták s dlouhým ocasem: skřek straky

fraz. krađe jako straka *expr. ukradne vše, nač přijde*; malovat straky na vrbě *expr. klamat, balamutit*

SYSEL

menší stepní hlodavec přespávající zimu (v noře):

fraz. být ospalý jako sysel *expr.*; zalézt jako sysel *expr.*;

ŠTIKA

dravá sladkovodní ryba s širokou zubatou tlamou: chytit štiku

fraz. být štikou (v rybníce) *působit rozruch (iniciativou, kritikou apod.)*

TASEMNICE

ploché zpravidla dlouhý červ s článkovaným tělem cizopasící ve střevech:

fraz. táhnout se jako tasemnice *expr. být příliš dlouhý pomalý*

TELE

mládě tura domácího aj.: odchov telat

fraz. klanět se zlatému teleti (pův. bibl.) *lpět na hmotných statcích*; (dovede) vymámit z jalové krávy tele *expr. dokázat (jednáním) i nemožné*;

TETŘEV

velký lesní pták z příbuzenstva kura domácího:

fraz. tokat jako tetřev *expr. být slepě zamilován*

TCHOŘ

drobná šelma příbuzná kuně, nepříjemně páchnoucí

fraz. smrdět jako tchoř *expr.*

TUR

přežvýkavec s hladkými dutými rohy (např. zubr): tur domácí hovězí dobytek, skot
fraz. řvát, být silný, zdrav jako tur expr.

TYGR

velká as. kočkovitá šelma se žlutou, černě pruhovanou srstí: bengálský tygr
fraz. zuřit jako tygr expr. velmi se zlobit, křičet

ÚHOŘ

ryba s hladkým tělem podobná hadu
fraz. mrštný, hladký jako úhoř; proklouznout jako úhoř

VČELA

společ. hmyz chovaný pro med: roj včel

VČELIČKA ž. zdrob.

fraz. je (pilný) jako včelička

VELBLOUD

velký as. a afr. přežvýkavec s jedním nebo dvěma hrby: karavana velbloudů (v poušti)

fraz. dělat z komára velblouda expr. něco velmi zveličovat

VEŠ

drobná cizopasný bezkřídlý hmyz sající krev: mít vši (ve vlasech)

fraz. hledat v něčem vši expr. i drobné chyby; líný jak veš expr. velice

VEVERKA

hlodavec s dlouhým ocasem žijící v korunách stromů: černá veverka

fraz. mít zuby jako veverka vystouplé; ostré;

VLAŠTOVKA

pták se štíhlými křídly a s hluboce vykrojeným ocáskem

fraz. první vlaštovka (o něčem, co je předzvěstí nějakého hromadného jevu)

VOSA

společ. hmyz štíhlého těla žlutě a černě zbarvený: bodla ho vosa

fraz. je (štíhlá) (v pase) jako vosa

VOSÍ

příd. vosí bodnutí

fraz. píchnout do vosího hnízda *vzbudit podrážděnou reakci*

VRABČÍ

příd. k 1

fraz. vlasy jako vrabčí hnízdo *rozcuchané*

VRÁNA

větší šedočerný nebo černý pták se silným zobákem: krákání vran

fraz. bílá vrána *výjimka, zvláštnost, anomálie*; přiletěla k nim vrána *narodilo se jim dítě (děvčátko)*; vrána vráně oči nevyklovne (příslví)

ZAJEČÍ

příd.: zaječí běhy; zaječí pysk, přen. (u lidí) rozštěp horního rtu

fraz. má zaječí úmysly *expr. chce utéci*; vzít do zaječích *expr. utéci*

ŽÍŽALA

dlouhý tenký červ žijící v půdě, dešťovka

fraz. hubený jako žížala *expr.*; kroutit se jako žížala *expr.*